

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

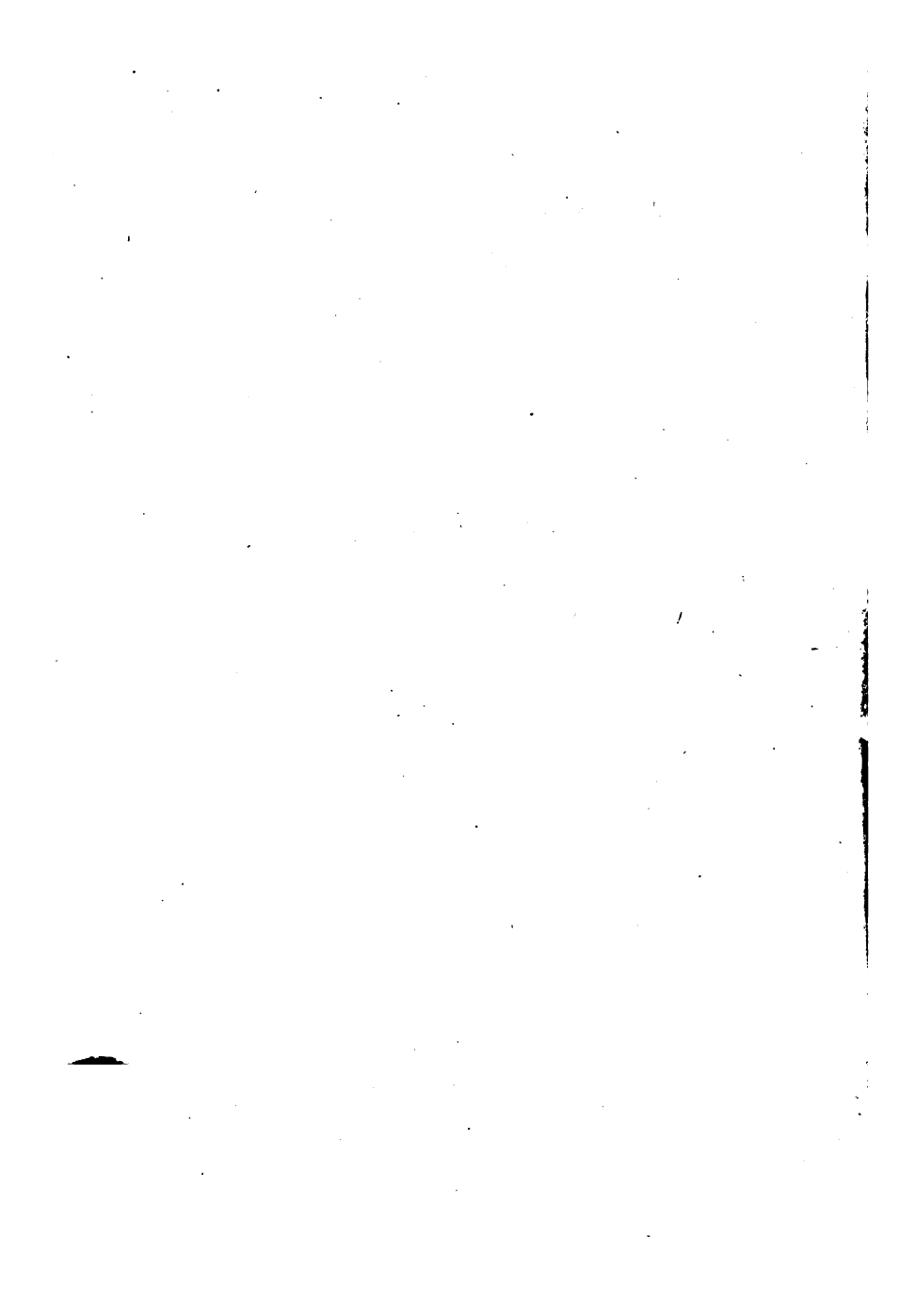
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

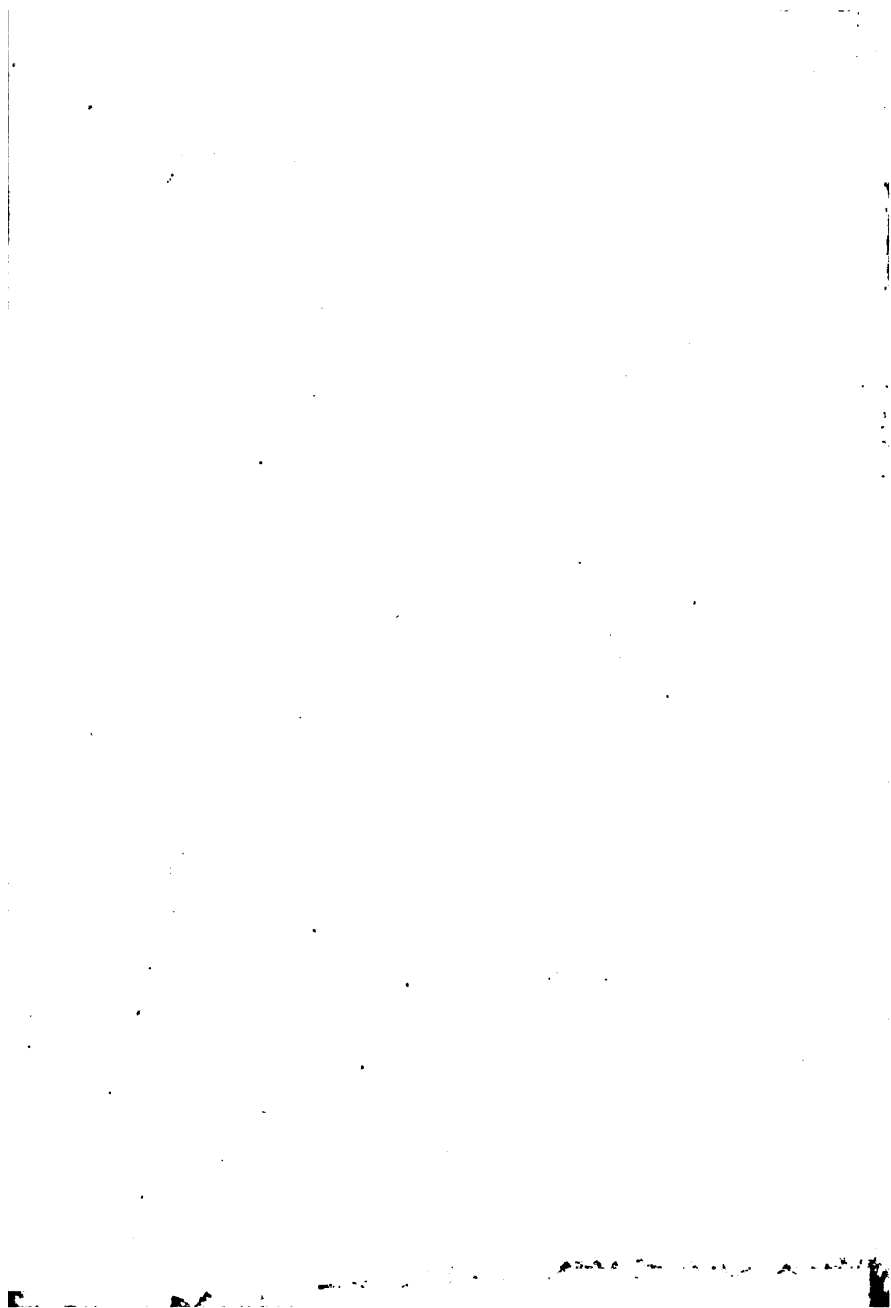

1987. *Journal of Applied Ecology*, **24**, 1011-1020.
- Ward, D. & Sibly, R.M. (2009) *Population Biology: Concepts and Models*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2009) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2010) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2011) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2012) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2013) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2014) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2015) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2016) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2017) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2018) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2019) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2020) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2021) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2022) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2023) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2024) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Ward, D., Sibly, R.M. & Hone, J. (2025) *Population Biology: An Introduction*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ս Ա Ս Ա Ն Ե Ա Ն Տ Է Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Noldeke, Theodor

Patmution...

493

Ք. ՆՆՕԼԴԵԿԵ

...տառային...

TH. NOLDEKE

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

96 Ք.

ՍԱՍԱՆԵԱՆ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ

Յ. Ն. Ք. Բ. Ը. Կ. Լ. Գ. Դ. Զ. Ե. Յ. Կ. Լ. Գ. Դ. Զ. Ե. Յ.

Ք Ա Գ Մ Ա Ն Ե Ց

Ն. Գ Ա Ր Ա Մ Ե Ա Ն

Վ Ա Ղ Ա Ր Զ Ա Գ Ա Ց

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՈՑ ՍՐԹՈՑ ԷԶՄԱՆԻՒ

1896

Ն. ՆՆՕԼԴԵԿԵ Ք. Ա. Գ. Մ. Ա. Ն. Ե. Կ. Լ. Գ. Դ. Զ. Ե. Յ.	2882
	Դ/Երևան

ԱՄԵՐԱՅԻՆ ՀԱՅԿԱՆ ԳՐԱԳՈՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԳՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Grad

EREN

G74

BVHR

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՄԿՐՏԶԻ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ըրած
ԸՔԲՄ
674
1-11-99

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԱՍԱՆԵԱՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ՝

Թ. ՆՆՕԼԴԷՔԷՆ.

Այն երկրներին, որոնց իշխաններն երբեմն իրապէս և երբեմն միայն անուանական կերպով պարթևական «արքայից արքային» հպատակ էին, պատկանում էր նոյնպէս իսկական Պարսկաստանը կամ

1. Հայոց հարեւան ազգերից ոչ մէկի պատմութիւնն այնքան սերտ շաղկապուած չէ մեր պատմութեան հետ, որքան պարսիցը, իսկ պարսից պատմութիւնից մեծագոյն առընչութիւնն ունի հայկականի հետ Մասանեան շրջանի պատմութիւնը, որի ուսումնասիրութիւնն անհրաժեշտ է հայկական պատմութեան հետազոտութեան համար: Եւրոպական արեւելագէտներից առաջաւոր Ասիայի ազգերի քաղաքակրթութեան եւ լեզուների ուսումնասիրութեան մէջ առաջին տեղն ունի այսօր Ստրասբուրգի համալսարանի ուսուցչապետ Թ. Նէօլէքէն, որ եւ Բրիտանական հանրագիտական քառարանի մէջ գրել է պարսից Աքեմենեան եւ Մասանեան շրջանների պատմութիւնը: „Encyclopaedia Britannica“ - ի յօդուածների գերմաներէն ընագիրը Նէօլէքէն հրատարակեց 1887 - ին „Aufsätze zur Persischen Geschichte“ որից թարգմանում ենք Մասանեան շրջանի պատմութիւնը: Ժամանակ է, որ հայոց պատմութեան ուսումնասիրութիւնը համապատասխանէ արդի գիտութեան պահանջներին, իսկ դրա համար պէտք է գոնէ մի մօտաւոր ծանօթութիւն Հայաստանի սահմանակից ազգերի պատմութեան: Մասամբ միայն այս պէտքը լրացնելու համար է ահա, որ ծեռնարկել ենք այս թարգմանութեանը: Ժամօթ. Թարգմանչի.

Պարսքը. (Փարս, որի հին մայրաքաղաքն էր Պերսեպոլիս—Ստահր, իսկ այժմ Շիրազ): Արշակունիների շրջանում մեզ ծանօթ է այս երկրի թագաւորների մի քանիսի անունը, մասամբ մատենագիրներից, մասամբ էլ դրամներից, սակայն չգիտենք անգամ թէ դրանք ամէնքն արդեօք նոյն հարստութեան են պատկանում՝ թէ ոչ, Երրորդ դարու սկզբներում, Քրիստոսից յետոյ, մեծ շփոթութիւն էր տիրում այդ երկրում: Երկրի թագաւորների 1 ոյժը բեկուած էր. ամենուրեք այս բնութիւնից սաստիկ ճեղքոտուած լեռնային աշխարհում կային մանր իշխաններ: Այս իշխաններից մէկն էր Պապակ կամ Պարակ: որդի կամ շառաւիզ Սասանի, Պարակը ծագում էր Շիր գիւղից, որ գտնուում է Շիրազից դէպի արևելք եղած մեծ աղի լճի հարաւային ափում: 5 Սա կարողացաւ

1. Թագաւորական հարստութեան անունն երեւի Բազրանջիկ (Bazrangik) էր, թէպէտ եւ այս արտասանութիւնը միայն արաբական գրով է մեզ հասած, ուստի եւ անհաստատ է:

2. Վերջինս նորագոյն կամ նոր պարսկական ձեւն է. Բաբակ արաբական ձեւն է եւ ոչ պարսկական. առհասարակ Սասանեան պատմութեան անուններիցը նորագոյն արտասանութեան ձեւերն եմ ընդունել, որ համապատասխանում են այդ շրջանի վախճանին յատուկ եղած ձեւերին:

5. Սասանեան պատմութեան այս օրինակ ասանդութեան ապացոյցները կարելի է գտնել ըստ մեծի մասին այն ծանօթութիւնների եւ յաւելումների մէջ, որ կցել եմ Թաքարիի արաբական տիեզերական պատմութեան մի մասի իմ Թարգմանութեանս (Geschichte der Araber und Perser zur Zeit der Sāsāniden. Leyden 1879): Հոգովեական

այդ իշխանական տան վերջին շառաւիղին, որի անունն էր Գօզեր և որին ինքը առաջ ծառայել էր, գահավեժ անել և տիրել, նախ Ստահրի կամ Տին Պերսեպոլսի շրջակայ երկրին, Սրա որդին դրամների և արձանագրութիւնների վրայ իւր հօրն արդէն «Թագաւոր» տիտղոսն է տալիս: Ըստ աւանդութեան, որ անշուշտ այս մասի համար ստոյգ է, սրա օրինական ժառանգն էր իւր Շապուհ որդին, որի համար նա դեռ իւր կենդանութեան ժամանակ իրրե թէ Արշակունի մեծ արքայից Թագաւորական թագ է խնդրել, Սակայն նրա միւս որդին Արտաշիր (Ardasir) իւր հօր մահուանից յետոյ չհպատակեց եղբօրն և դուրս եկաւ նրա դէմ. սակայն նոյն այդ միջոցին մեռաւ Շապուհը, երեկ ոչ պատահաբար: 2 Որ Արտաշրի հարազատ եղբայրը մի խոչընդոտն էր նրա ճանապարհի վերայ և որ Արտաշիրը սպանել տուաւ նրան, ասում է մեզ Սասանեան խիստ օրինապահ աւանդութիւնը բոլորովին որոշ կերպով և այդ մասին մենք կասկածել անգամ չենք կարող:

Արտաշրի այն դրամները, որոնց երեսի վրայ

պատմութեան յարաբերութիւնների մասին պէտք է համեմատել Տիւրիմոնի (Histoire des Empereurs) եւ Կլիմաքի (Fasti romani) իբրեւ հիմնաքար ծառայող գործերը:

1. Հայերէն ծնն է Արտաշիր, որ երեւի աւելի ստոյգ է եւ համապատասխան պարսկական հին հշտման, որի աղաւաղման պատճառներից մէկն էլ արաքական գրութիւնն է եղած: ծան. թարգմ.:

2. Ինչպէս ասանդում են, նա Պերսեպոլսի աւերակներից վայր թափուած քարերի տակ մտալով սպանուել է:

նրա դէմքի պատկերը կայ «Աստուած» Արքայ Արտաքշաթր» վերտառութեամբ և հակառակ կողմով նրա հօր կիսադիմի (en profil) պատկերն է «Որդի Աստուծոյ Պապակ արքայ» արձանագրութիւնով: ծագում են անշուշտ Պապակի մահուանից յետոյ: Երբ Արտաշիրն այս դրամները կոխել էր տալիս, արդէն տէր էր իսկական Պարսք երկրի, թերևս նրա հայրն իսկ իւր իշխանութիւնը այդ տեղն էր հասցրել: Աւանդութիւնը յիշում է մի քանի մանր իշխաններ, որոնց Արտաշիրն իւր հօր համար կամ իւր իշխանութեան ժամանակ նուաճել է:

Արտաշիրով սկսուում է Սասանեան տէրութիւնը, ինչպէս որ Աքեմենեան տէրութիւնը սկսուում էր Վիւրոսով, որի նախորդներն իսկ արդէն «Թագաւորներ» էին. այս իշխանի անունը Արտաքշաթր նոյն այն անունն է, որ յոյները Արտաքսերքսէս էին կոչում: Ուշագրութեան արժանի է այն իրողութիւնը, որ հէնց այստեղ Աքեմենեանների հայրենիքում, որոնց մասին իսկական պարսիկ աւանդութիւնը ոչ մի յիշողութիւն չէ պահել, հին արքայական անունները գործածութեան մէջ էին, որովհետև նախասասանեան շրջանում մի քանի իշխաններ Արտաքսերքսէս և Դարեհ (Dārjāw, Dārāh, Dārā) են կոչուում: Արտաշիր երևան գալն իբրև Թագաւոր մի բաւական հաւանական տեղեկութեան հիման վերայ պէտք է համարել 211—212 թ. Քրիստոսից յետոյ: Պարզ է որ

1. Տես Գուլթշտ Zeit. d. deutschen morgenl. gesellschaft. 34. 734:

Արտաշիրը նախ յենուեցաւ հոգևորականութեան վերայ, Զորաստրի հաւատը մակեդոնական և պարթևական շրջաններում երբէք ընկճուած չէր, ինչպէս շատերը կարծել են: Իսկական Իրանում և մանաւանդ Պերսիս կամ Պարսք երկրում դա մնացել էր իբրև իսկական ժողովրդի կրօն: Պարթև թագաւորներն էլ հետևող են եղել այդ կրօնին, բայց շատերն երևի ոչ մեծ ջերմեռանդութիւնով: Արտաշիրն ընդ հակառակը հէնց սկզբում կրակապաշտութեան նշանն աչքի ընկնող կերպով դրօշմեց իւր դրամների վերայ և պատահած առթիւն, ինչպէս օրինակ իւր արձանագրութիւնների մէջ, խոստովանում էր ինքն իրեն իբրև «Մաղղեզն», այսինքն՝ ուղղափառ Զորաստրեան. այդ բանի մէջ նորան հետևեցին իւր յաջորդները: Այն մեծ դժբը, որ ունէին այդ մասամբ խիստ մոլեռանդ և հալածատէր հոգևորականները Սասանեան տէրութեան մէջ, ըսկիցքն է առնում անշուշտ Արտաշրից: Մինչև անգամ հաւանական է, որ նուիրապետական ստորակարգութիւնը, որ շատ նման է քրիստոնէական կղերի կազմակերպութեան, ծագումն է առնում նոյն իսկ Արտաշրից. գոնէ այս կազմակերպութեան գոյութեան մասին հէնց Արտաշրի անմիջական յաջորդների ժամանակ վկայում են արձանագրութիւնները: Խիստ ուղղափառութիւնը յամենայն դէպս օգնել է այս հարստութեան ժողովրդական և սրբազան դառնալուն: Սակայն Արտաշրի յաջողութիւնն անկասկած հետևանք էր նրա անձնական գործունէութեան

և արիութեան, Որ Արտաշիրը դառն աշխատանք է թափել Պերսիսի իշխանից « Իրանի արքայից արքայ » դառնալու համար, այդ խոստովանում է և ականգութիւնը :

Նա նախ նուաճեց իւր երկրի արևելակողմը գտնուած Կրման գաւառը, ապա Սուզիանան, յետոյ Տիգրիսի գետաբերանի շրջակայքի մանր թագաւորութիւնները : Առաջին ընդդիմութիւնը ցոյց տուին նրան գլխաւորապէս տեղացի իշխանները և ոչ իւր մեծամեծներով և նախարարներով չափազանց սահմանափակուած պարթեւ թագաւորը : Վերջապէս հասաւ և սրա հետ կռուելու ժամը : Ժամանակակից պատմագիր Դիոն Կասիոսն ականդում է՝ թէ Արտաշիրը պարթեւներին յաղթեց երեք ճակատամարտներում : Վճռական ճակատամարտը պարթեւական վերջին թագաւորի Արդաւանի օրով (Արտաբան, Արտաւան) տեղի ունեցաւ հաւանօրէն ՉԿԿ-ին ապրիլի 28-ին : Այս ճակատամարտումն ընկաւ Արտաւանը : Այդ օրուանից սկսուած Արտաշիրն ինքն իրեն « արքայից արքայ » կոչեց, որպէս հնագոյն ժամանակներից կոչուում էին առաջաւոր Ասիայի մեծ տէրութիւնների իշխողները :

Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցաւ բոլոր նշաններին նայելով՝ Բարսիլոնիայում կամ Սուզիանայում : Սորան համաձայն է և Դիոն Կասիոսի ականդածը, որով Արտաշիրի առաջին ձեռնարկութիւնն այս ճակատամարտից յետոյ ուղղուած էր Միջագետքի անապատի մէջ գտնուած Հաթրայի դէմ :

ուր, բոլորովին մօտիկ պարթևական մայրաքաղաքին, մի փոքրիկ անկախ տերութիւն էր կազմուել: Հաթրայի պարիսպների առաջ, որոնց ամրութիւնն այսօր իսկ ահագին աւերակներից կարելի է ճանաչել, Արտաշրի թափն առաջին անգամ խորտակուեց. այսու ամենայնիւ նա ինքը կամ իւր յաջորդը քիչ ժամանակ գրանից յետոյ առան այդ ամրոցը և կործանեցին: Նա յաջողութեամբ տիրեց Մարաստանին, ուր Արշակունիների շառաւիղիցը մէկը նրա ընդդէմ էր գուրս եկել, նոյնպէս և Իրանի բարձրաւանդակի մեծագոյն մասին, սակայն ոչ Հայաստանին, ուր ապաւինել էին Արտաւանի որդիքը: 1

Հռովմայեցիք Արտաշրի զօրանալը կասկածանքով էին դիտում: Արտաշրի նպատակն էր անշուշտ իլել Հռովմայեցիներից ինչքան կարելի է շատ մասը նրանց ասիական երկրների: Սկզբներում յաջող էր Արտաշրի գործը, բայց երբ Ալէքսանդր Սևերոսը նրա առաջ գուրս եկաւ, (233 թ.) նա ստիպուեց յետ քաշուել: 2

1. Հայկական պատմութեան մէջ ոչինչ յիշատակութիւն չը կայ Արտաւանի որդոց Հայաստան փախչելու մասին, եթէ Անակի կեղծեալ փախուստը չը համարենք այս իրողութեան յեղաշրջումը: Հայկական արամեոլոգիանով Հայաստանին տիրել է նոյն ինքն Արտաշիրը, որին հակառակ է սակայն արտաքին պատմութիւնը: Հայոց պատմութեան եւ ժամանակագրութեան ամենից խառնաշփոթ մասը Խոսրովի եւ Տրդատի թագաւորութիւնների շրջանն է, շրջայելով, որ այդ շրջանի պատմութեան աղբիւրները համեմատաբար արեւել շատ են եւ ժամանակով մերձաւոր: Ժան. Թարգմ.

2. Տես մանաւանդ Lampridius. Alex. Sev. 56. որ

Հէնց սկզբից Հռովմի հետ յարաբերութիւնը որոշում է Սասանեան տէրութեան պատմութեան ընթացքը: Երկու կողմերը յաճախ խաղաղութեան դաշն են կապում միմեանց հետ, սակայն միմեանց միշտ հակառակորդներ են համարում, այն էլ հզօր հակառակորդներ: Արի իշխանների ներքոյ և ներքին քիչ շատ տանելի հանգամանքներում Հռովմը (և Բիւզանդիան) կարողանում է եւրոպացիների հին գերակշռութիւնն ասիացիների վրայ պահպանել, սակայն յաճախ հանգամանքներն այլ կերպ են տնօրինում և Հռովմի անունը խայտառակութեան են մատնում պարսիկները. այսու ամենայնիւ քաղաքակրթական ազդեցութիւնը մտաւորապէս ևս շատ

վաւերաթղթեր է վկայութեան կոչում (որոնց բառացի ընագիծները յիճաւի նրա յառաջ քերած ձեւով իսկական շեն կարող լինել) և Մինկելլոս 557. D. Արդէն Տիլլէմանը այն կարծիքի էր, որ հռովմացիք են յաղթել. Համմո- Jos. Krebs-ի փոքրիկ շարադրութիւնը. De Severi Alexandri bello contra Persas gesto (Düsseldorf 1847), որ դրամների վերտառութիւններ էլ վկայութիւն է կոչում: Այսպէս է ընդունում և Կլինտոնը: Օսրոյնացոց (Ունայեցոց) գնդերի հաւատարմութիւնը Ալ. Մեւերոսին նրանով է բացատրուում, որ կայսրն ազատել էր նրանց երկիրը պարսիկներից (Capitolinus, Maximinus c. 11). Միւս ընտադատութեան հետեւանք է երբ նորերը Օրինակ 9. Ռատուշնաշն ևւ Շաիգելը Ճարտարախօս հերովդեանին են հետեւում, որ մի ըտրորովին վիպական ևւ աշխարհագրական տեսակետով անհեթեթ զեկուցումս է տալիս, որի համաձայն պարսից թագաւորն իբրև թէ յաղթել է: Նոյն ինքն Մոմզէնը շափազանց հաւատ է ընծայում սրան:

բարձր կանգնած արևմուտքի այս ժամանակամիջոցում շատ մեծ էր պարսիկների վրայ, թէ տէրութեան և թէ զօրքի կազմակերպութեան, թէ արուեստների և թէ արհեստների մէջ:

Տէրութեան մայրաքաղաք տեսականապէս մնաց գարձեալ Ստահրը, ինչպէս երբեմն Պերսեպոլիսը: Այնտեղ էր արքունի տան կրակատունը, ուր և ի միջի այլոց կախ էին արած յաղթուած օտար թագաւորների գլուխները: Բայց իսկական մայրաքաղաք մնացին Տիզբոնը, Արշակունիների մայրաքաղաքը, և միայն Տիզբոնով նրանից բաժանուած, Արտաշի ձեռքով նոր հիմնարկուած Սելևկիան, որ նա կոչել էր Վեհ-Արտաշիր: Այն հարուստ երկիրն, ուր այս երկորեակ քաղաքները շինուած էին, ոչ աշխարհագրական և ոչ ազգագրական տեսակէտով այլ ևս Երանին չէր պատկանում: որովհետև դա գլխաւորաբար սեմական ցեղին պատկանող ժողովուրդներով բնակեցրած մի հարթութիւն էր, ուր որ տէրութեան կենդրոնը փոխադրելու առիթ էր տուել նախկին թագաւորութիւնների օրինակը, ինչպէս և հըռոովմէական երկրների մերձաւորութիւնը: Թէ Արտաշիրն իւր կեանքի վախճանում ի՞նչ երկրների էր տիրում, ստոյգը յայտնի չէ: Պարսից ազգային աւանդութիւնը չափազանցութեան մէջ է ընկնում, այնպիսի երկրների տիրապետութիւնը յատկացնելով նրան, որ նուաճուած են նրա յաջորդների ժամանակ միայն, և կամ երբէք Սասանեան տէրութեան չեն պատկանել: Նրա որդի Շապուհը արձանագր-

րութիւնների մէջ իրեն կոչում է «Արքայից արքայ Իրանի և Ան - Իրանի», իսկ իւր հօրը լոկ «Արքայից արքայ, Իրանի» — դրանից պէտք է հետևացնել, որ Շապուհը առաջին անգամ տէրութեան սահմանները տարածեց այն երկրիցը դուրս, որ իւր ժամանակը Իրան էր կոչուում: այս կարող է վերաբերել Հայաստանին, ինչպէս և արևելքի հեռաւոր երկրներին, ուր սակայն Սասանեան իշխանութիւնը երբէք այնքան հեռու չէ տարածուել, որքան Աքեմենեանը, Յամենայն գէպս Արտաշիրը մի մեծ տէրութիւն էր նուաճել և զանազան երկիրներ այնպէս շաղկապել, որ 400 տարի սերտ կապուած մնացին միմեանց հետ: Նա քանդեց ինչքան կարողացաւ աւատական իշխանութիւնների սիստեմը, որ պարթևական տէրութեան մէջ հետզհետէ կազմակերպուել էր, և դորանց փոխարկեց զաւառների: Ուստի անիրաւացի չէ պարսկական այն աւանդութիւնը, որ Արտաշիրին համարում է Իրանի միութեան վերականգնող: 1

1. Պակտք չէ սակայն կարծել, որ պարսիկները որ եւ է պարզ յիշողութիւն են ունեցել Աքեմենեան տէրութեան զօրութեան եւ մեծութեան մասին: Եւրոպացի մատենագիրները, որ Աքեմենեան տէրութեան մասին գիտէին դասական գրականութիւնից, իրենց կարծիքներն այդ ժամանակուայ պարսիկների ջերամն են դնում, հարկաւ Սասանեաններից մէկը կամ միւսը լսած կըլինէր յոյսերից կամ ասորիներից որ եւ է բան այդ մասին, ինչպէս իրենց նախնիքը երբեմն միշտ եւ Վ. Պօլիս իշխել են, բայց սա մի կենդանի աւանդութիւն չէր արեւելքում: Կրթուած արեւմուտցիք ընդհա-

Իհարկէ այս միութիւնը չը պէտք է համարել մի այնպիսի միութիւն, որպիսին կայ այժմեան նորագոյն-եւրոպական տէրութիւնների մէջ, Յատկապէս մեծ նախարարները դեռ ևս բաւական ոյժ ունէին և շատ անգամ թագաւորների համար վտանգաւոր դարձան: Հին պարթևական աղնուականութիւնը դեռ ևս մնաց, Դա բաժանուում էր մի քանի դասակարգերի, որոնցից գլխաւորներն են ինչպէս Աքեմենեանց ժամանակներում, եօթն նշանաւոր ցեղերը, Բացի դրանցից կար և մի բազմութիւ մանր կալուածատէր գիւղական աղնուականութեան դասակարգ:

Արտաշիրն իբրև հիմնադիր տէրութեան յետագայ սերնդի մէջ համարուած է ինչպէս ամենալաւ օրէնսդիրն և նախատիպը լաւ թագաւորի. որ մոգակրօնութեան պաշտպանը մի շատ բարեպաշտ մարդ էր համարուում, այդ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է: Յետագայ ժամանակներում նրան վերագրել են մինչև անգամ իմաստութեամբ և առաքինութեամբ լի գործեր: Անշուշտ Արտաշիրը մի շատ նշանաւոր մարդ էր, սակայն այն իշխանը, որ իւր

կառակն խառնում են երբեմս, իրաւ է, հին տէրութեան հանգամանքներն իրենց ժամանակակից հանգամանքների հետ եւ մեծ գիտնական Լիքսնիուսը կարծում է, օրինակ, որ Եօջը իւր ժամանակակից Եսպուհի մայրաքաղաքն է, որովհետեւ նա դարոցում սովորել էր, որ դա է Ջսերքսէսի եւ Արտաքսերսի մայրաքաղաքը:

Սասանեանները սակայն իրենց համարում էին յաջորդներ եւ շառաւիղներ իրանի առասպելական Նախնի թագաւորների:

գործունէութիւնը սկսել է եղբայրասպանութեամբ և որի մասին գոնէ աւանդութիւնն այն վայրենութիւնն է պատմում, որ նա մեռած մեծ արքայ Արտաւանի գլուխը ոտների տակ կոխոտել է, կարող է ամենայն ինչ լինել, բայց ոչ առաքինութեան տիպար .

Հետաքրքրական է, որ պարսկական այս երկրորդ տէրութեան Տիմնագրի մասին ևս նոյնպիսի զարմանահրաշ և վիպական աւանդութիւն է կազմուել, ինչպէս և Կիւրոսի Այսպէս՝ սա էլ իբրև թէ մի ստոր ծագման մարդու որդի է եղել և Արտաւանի տանը ծառայ, ինչպէս Կիւրոսը Աժդահակի տանն ևլն: Երազներն և նախագուշակութիւնները երկուսի վերաբերութեամբ էլ մեծ դեր են խաղում: Մինչև անգամ զուտ առասպելաբանութիւններ են պատմում, որ իբրև նա մի վիշապի հետ կոռուել է: Բարեբախտարար իսկական աւանդութիւնն աւելի պատմական է:

Այն տեղեկութիւնը, որով Արտաշիւրը իւր Շապուհ որդուն վերջին ժամանակներում գահակից է արել իրեն, հաստատուում է մասամբ այնու, որ գրամ-

1. Մի համառօտ քաղուածք Արտաշիւրի վիպասանական պատմութիւնից մեզ է հասել քնագրի լեզուով (Պարսկերէկ): տես այդ հատուածի իմ թարգմանութիւնս („Geschichte des Artachsir i Papakan“) արտասպութիւն „Beiträge zur Kunde der Indogermanischen Sprachen“ 4. Bd. Göttingen 1879): նոյն նիւթը մշակել է եւ Փիլզոլդըն իւր Եարնամէի մէջ: Հմտութեամբ Gutschmid, in Zeitschr. d. DMG. 585 ff.

ներ են գտնուած, որոնց վերայ Արտաշրի պատկերի հետ միասին կայ և մի երիտասարդի գլխի պատկեր: Նա մեռել է 241 թ. վերջը կամ 242 թ-ու սկիզբին:

ՇԱՊՈՒՐ (հնագոյն ձևն է Շահպուհը, արևմրտեայք անուանում են Սապոր կամ Սապորէս) Ա-ը հաւանականօրէն հանդիսով թագաւոր պսակուեցաւ 242 թ. մարտի 20-ին: Ա-յն առասպելական աւանդութիւնը, որի համաձայն սրա մայրն իբրև թէ մի արշակունի իշխանուհի է եղել, որին Արտաշիրը Տիգրանի առման ժամանակ իրեն կին էր առել, հակասում է այն հաւանական ստոյգ համբաւին, որի համաձայն Շապուհը պէտք է Արտաւանի ընդգէմ մշած վճռական ճակատամարտի մէջ քաջագործութիւններ արած լինի: Նոյնպէս և հազիւ թէ մի 13—14 տարեկան տղայ Հռովմի դէմ այնպէս բռուն կերպով պատերազմի ձեռնարկէր: Արդէն Արտաշիրը իւր տէրութեան վերջին տարիներում (Մաքսիմին կայսեր ժամանակ՝ 236 թ. փետրուարից մինչև մտաւորապէս 238 մայիս) կռիւը նորից սկսել էր և Մծբինը (Nisibis) ու Խաւանը (Karrä) առել էր այս երկու բերդերի պատճառով շատ անգամ ճակատներ են մղուել Սասանեան շրջանում: Շապուհը 242 թ. մինչև Անտիոք առաջ էր անցել: Ահա ընդ առաջ դուրս եկաւ՝ Գորգիանոս Գ. կայսրը, նրբան և կամ ճիշդ ասելով որի Տիմէսիթևս աները Շապուհին հետ մղեց և յետ առաւ Միջագետքի այդ երկու ամրոցները:

Սա պարսիկներին ջարդեց Ռէշ—Այնայի մօտ և կա-

մենում էր արդէն պարսկական մայրաքաղաքների վերայ արշաւել։ Սրա համար նա ընտրեց Եփրատի ձաւնապարհը ինչպէս յետոյ Յուլիանոսը։ Սակայն մեր ձաւորապէս երկու տէրութիւնների սահմանի վերայ Խարորաս գետի Եփրատի մէջ թափուելու տեղիցը մի փոքր դէպի ներքև, Գորգիանոսին սպանեց իւր թիկնապահների հրամանատարը Փիլիպպոս Արաբացին (244 թ-ի սկզբներին)։ Այստեսպանն իրեն կայսր հրատարակել տուաւ և շուտով մի խայտառակ դաշն կապեց Շապուհի հետ, որով նա Հայաստանն ու Միջագետքը Շապուհին պէտք է թողած լինի։

Իրաւ մի քանի տարի պատերազմները դատարած են երևում, սակայն 251—52-ին. Շապուհը նորից է արշաւում։ Այդ միջոցին իսկապէս նա տիրապետում է Հայաստանին, որին մինչև այդ ժամանակ չէր կարողացել տիրել և ստիպում է այդ երկրի թագաւորին, հռովմէական տէրութեան սահմաններն ապաստանելու։ Միմեանց հակասող և հատուկտոր տեղեկութիւններից դժուար է իմանալ, թէ այդ միջոցում պարսիկները քանի անգամ արդեօք Ասորիք են մտել։ Այս բանը հնարաւոր էր այդ միջոցներին հռովմէական տէրութեան սարսափելի խախուտ վիճակի պատճառով։ Մինչև անգամ

1. Մանրամասնութիւնները մութն են։ Ըոհասարակ այս հոովմաւ—պարսկական պատերազմների մասին Գ. րդ դարումը քիչ տեղեկութիւններ ունիւք։

մի ասորի Կիւրիադէս անունով, պարսիկներին ինքն էր առաջնորդել Անտիոք և նրանց պաշտպանութեան տակ կայսեր տիտղոս էր առել: Վերջապէս Վալերիանոս կայսրն արշաւեց պարսիկների ընդդէմ: Պատերազմը մի առ ժամանակ երկարեց Միջագետքում: Վերջապէս հռովմայեցւոց գործերը շատ անյաջող գնացին և տեղի ունեցաւ մեծագոյն խայտառակութիւնը, և կայսրն անձամբ, երեկ Եդեսիայի մերձակայքում, Շապուհի ձեռքը գերի ընկաւ (260 թ.): Թէ ի՞նչ հանգամանքներում պատահեցաւ այս, անյայտ է մեզ: Յամենայն դէպս նախապէս բանակցութիւններ են տեղի ունեցել, որի ընթացքում Վալերիանոսն աշխատել է իւր զօրքի և իւր համար ազատութիւն գնել: Բայց իզուր: Հռովմայեցիք սրա պատճառ են համարում դաւաճանութիւնը կամ դաշինքի խախտելը:

Վալերիանոսի գերի ընկնելուց յետոյ Շապուհն առաջ անցաւ մինչև Փ. Ասիայի խորքերը, ահա այդտեղ նա զօրաւոր դիմադրութեան հանդիպեց: Հռովմայեցի զօրավար Բալլիստան շատ պարսիկ ջարդեց, բայց ամենածանր հարուածը թագաւորն ստացաւ մի հռովմէական արևելցուց: Օդէնութոսը, որ իշխան էր ասորական անապատի մէջ գտնուած մէծ վաճառաշահ Պալմիրա քաղաքի, նախ Շապուհին դաշնակցութիւն էր առաջարկել, որ Շապուհը արհամարհանօք մերժել էր: Եյս բանը բոլորովին հնարաւոր էր այդ միջոցին, որովհետև, թէպէտև Պալմիրան հռովմայեցւոց կայսերութեան

էր պատկանում, բայց այն միջոցին, երբ կայսրը գերի էր և Հռովմի իշխանութիւնը արեւելքում կոտորուած էր համարուում, կարող էր մի փառասէր արեւելցի միտք յղանալ արքայից արքայի դաշնակցութիւնով անկախութեան հասնելու և ինքնուրոյն դեր խաղալու: Ինչպէս էլ կողզէ թող լինի՝ տեղագրութեան և հանգամանքներին ծանօթ Օդէնաթոսը յարաբերութեան մէջ մտաւ Բալլիստայի հետ, յարձակուեց վերագարձող պարսիկների վերան և մի կատարեալ յաղթութիւն տարաւ նրանց վերայ: Մինչև անգամ արքունի կանանոցի մի մասն ընկաւ նրա ձեռքը: Ենոյն իսկ Տիգրանը մէկ թէ երկու անգամ պաշարեց, — Լաւանօրէն այս տեղ նոյնը տեղի ունեցաւ, ինչ որ յետոյ ևս. պարսկական տէրութիւնն երկարատեւ արշաւանքների ծախքը չէր կարողանում հոգալ:

Այս արեւելեան տէրութիւնները չնայելով իրենց գաւառների ընական հարստութեան, և արքունի գանձարաններում դիզուած հարստութեան, այնու ամենայնիւ աշխարհագրական և պատմական պատճառների շնորհիւ ընդհանրապէս աղքատ են: Մի մեծ և մշտական բանակ չունէին պարսիկները հռովմայեցւոց պէս. ժողովրդից հաւաքած ամբոխը պէտք է կրկին յետ տարուէր:

Ահա թէ ինչու համար բազմաթիւ յաղթական արշաւանքները մնում էին առանց տեւական հետեանքի: Զի երևում, որ Շապուհը տեւական տիրապետութիւններ արած լինի, մինչև անգամ Լա-

յաստանը ինչպէս երևում է այդ միջոցներին կրկին անգամ Հռովմայեցւոց գերիշխանութեան տակ էր մտել: Վալերիանոսը սակայն մնաց Հապուհի ձեռքին և իբրև գերի մեռաւ: Դեռ ևս ցոյց են տալիս մեզ բարձրաբանդակ արձանները Պերսիս նահանգի ժայռերի վրայ քանդակուած, թերևս նոյն իսկ հռովմեական հպատակների ձեռքով, յաղթական արքայից արքային և գերի կայսեր: Այս դէպքը յիշում է մինչև անգամ պարսկական ականդուլթիւնը, որ առհասարակ Արտաշէի անմիջական յաջորդների մասին շատ քիչ պատմական բան գիտէ: Մի քանի բան, որ այդ ականդուլթիւնը Հապուհ Ա-ին է վերագրում, վերաբերում է իսկապէս Հաբուհ Բ-ին:

Այս թագաւորը մեծամեծ շինութիւններ էլ է կանգնել: Իրաւացի կերպով սորան են վերագրում այն մեծ ջրանցքները Սուզիանայում Հուշտերի մօտ, որոնք ոռոգում են այդ երկիրը և նրան այնքան պտղաբեր դարձնում: Նոյն այդ երկրում նա հիմնել է Գունդեւ—Հապուր (Արաբերէն՝ Զունդայի—Սարուր, ասորերէն՝ Բէթ—Լապատ)՝ քաղաքը, որ երբեմն իբրև արքայանիստ նոյն դերն է խաղացել, ինչ որ Աքեմենեանց ժամանակը դրան մերձակայ Հօջը, որ Բարբելոնից յետոյ երկրորդ քաղաքն էր, ինչպէս որ սա Յիզբոնից յետոյ երկրորդն էր: Որ Հապուհը ոչ—Իրանեան երկրների ևս տիրել

1. Zeitsch. d. deutsch. morgenl. Ges. 31, 51. Գունդեւ-դի այս յօռուածը պէտք է առհասարակ աչքի առաջ ունենալ Պարսկա—Հայկական յարաբերութիւնների համար:

գործունէութիւնը սկսել է եղբայրասպանութեամբ և որի մասին գոնէ աւանդութիւնն այն վայրենութիւնն է պատմում՝ որ նա մեռած մեծ արքայ Արտաւանի գլուխը ոտների տակ կոխոտել է՝ կարող է ամենայն ինչ լինել՝ բայց ոչ առաքինութեան տիպար։

Հետաքրքրական է, որ պարսկական այս երկրորդ տէրութեան հիմնադրի մասին ևս նոյնպիսի զարմանահրաշ և վիպական աւանդութիւն է կազմուել, ինչպէս և Վիւրոսի Այսպէս՝ սա էլ իբրև թէ մի ստոր ծագման մարդու որդի է եղել և Արտաւանի տանը ծառայ, ինչպէս Վիւրոսը Աժդահակի տանն ևն։ Երազներն և նախագուշակութիւնները երկուսի վերաբերութեամբ էլ մեծ դեր են խաղում։ Մինչև անգամ զուտ առասպելաբանութիւններ են պատմում, որ իբրև նա մի վիշապի հետ կոռուել է։ Բարեբախտաբար իսկական աւանդութիւնն աւելի պատմական է։

Այն տեղեկութիւնը, որով Արտաշիրը իւր Շապուհ որդուն վերջին ժամանակներում գահակից է արել իրեն, հաստատուում է մասամբ այնու, որ զրամ-

1. Մի համառօտ քաղուածք Արտաշրի վիպասանական պատմութիւնից մեզ է հասել քնագրի լեզուով (Պարսկերէն)։ տես այդ հատուածի իմ Թարգմանութիւնս („Geschichte des Artachsir i Papakan“) արտասպութիւն „Beiträge zur Kunde der Indogermanischen Sprachen“ 4. Bd. Göttingen 1879)։ նոյն նիւթը մշակել է ևս Փիլոլուզն իւր Երանամէի մէջ։ Հմմտ. Gutschmid, in Zeitschr. d. DMG. 585 ff.

ներ են գտնուած, որոնց վերայ Արտաշրի պատկերի հետ միասին կայ և մի երիտասարդի գլխի պատկեր, նա մեռել է 241 թ. վերջը կամ 242 թ-ու սկիզբին:

ՇԱՊՈՒՐ (հնագոյն ձևն է Շահպուհը, արևմրտնայք անուանում են Սապոր կամ Սապորէս) Ա-ը հաւանականօրէն հանդիսով թագաւոր պսակուեցաւ 242 թ. մարտի 20-ին: Այն առասպելական աւանդութիւնը, որի համաձայն սրա մայրն իբրև թէ մի արշակունի իշխանուհի է եղել, որին Արտաշիրը Տիգրանի առման ժամանակ իրեն կին էր առել, հակասում է այն հաւանական ստոյգ համբաւին, որի համաձայն Շապուհը պէտք է Արտաւանի ընդդէմ մղած վճռական ճակատամարտի մէջ քաջագործութիւններ արած լինի: Նոյնպէս և հազիւ թէ մի 13—14 տարեկան տղայ հռովմի դէմ այնպէս բռուն կերպով պատերազմի ձեռնարկէր: Արդէն Արտաշիրը իւր տէրութեան վերջին տարիներում (Մաքսիմին կայսեր ժամանակ՝ 236 թ. փետրուարից մինչև մտաւորապէս 238 մայիս) կռիւը նորից սկսել էր և Մծբինը (Nisibis) ու Խաւանը (Karrä) առել էր այս երկու բերդերի պատճառով շատ անգամ ճակատներ են մղուել Սասանեան շրջանում: Շապուհը 242 թ. մինչև Անտիոք առաջ էր անցել, Ահա ընդ առաջ դուրս եկաւ՝ Գորգիանոս Գ. կայսրը, նըրան և կամ ճիշդ ասելով որի Տիմէսթևու աները Շապուհին հետ մղեց և յետ առաւ Միջագետքի այդ երկու ամրոցները:

Սա պարսիկներին ջարդեց Ռէշ—Այնայի մօտ և կա-

մենուժէր արդէն պարսկական մայրաքաղաքների վերայ արշաւել: Սրա համար նա ընտրեց Եփրատի ճանապարհը ինչպէս յետոյ Յուլիանոսը: Սակայն մերձաւորապէս երկու տէրութիւնների սահմանի վերայ Խաբորաս գետի Եփրատի մէջ թափուելու տեղիցը մի փոքր դէպի ներքև, Գորդիանոսին սպանեց իւր թիկնապահների հրամանատարը Փիլիպպոս Արաբացին (244 թ-ի սկզբներին): Կայսրասպանն իրեն կայսր հրատարակել տուաւ և շուտով մի խայտառակ դաշն կապեց Շապուհի հետ, որով նա Հայաստանն ու Միջագետքը Շապուհին պէտք է թողած լինի:

Իրաւ մի քանի տարի պատերազմները դատարած են երևում, սակայն 251—52-ին, Շապուհը նորից է արշաւում: Այդ միջոցին իսկապէս նա տիրապետում է Հայաստանին, որին մինչև այդ ժամանակ չէր կարողացել տիրել և ստիպում է այդ երկրի թագաւորին, հռովմէական տէրութեան սահմաններն ապաստանելու: Միմեանց հակասող և հատուկտոր տեղեկութիւններից դժուար է իմանալ, թէ այդ միջոցում պարսիկները քանի՞ անգամ արդեօք Ասորիք են մտել: Այս բանը հնարաւոր էր այդ միջոցներին հռովմէական տէրութեան սարսափելի խախուտ վիճակի պատճառով: Մինչև անգամ

1. Մանրամասնութիւնները մութն են: Ընհասարակ այս հոովմա — պարսկական պատերազմների մասին Գ. ըդ դարումը քիչ տեղեկութիւններ ունիւք:

մի ասորի Կիւրիազէս անունով, պարսիկներին ինքն էր առաջնորդել Անտիոք և նրանց պաշտպանութեան տակ կայսեր տիտղոս էր առել: Վերջապէս Վալերիանոս կայսրն արշաւեց պարսիկների ընդդէմ: Պատերազմը մի առ ժամանակ երկարեց Միջագետքում: Վերջապէս հռովմայեցւոց գործերը շատ անյաջող գնացին և տեղի ունեցաւ մեծագոյն խայտառակութիւնը, և կայսրն անձամբ, երևի Եդեսիայի մերձակայքում, Շապուհի ձեռքը գերի ընկաւ (260 թ.): Թէ ի՞նչ հանգամանքներում պատահեցաւ այս, անյայտ է մեզ: Յամենայն դէպս նախապէս բանակցութիւններ են տեղի ունեցել, որի ընթացքում Վալերիանոսն աշխատել է իւր զօրքի և իւր համար ազատութիւն գնել. բայց իզուր: Հռովմայեցիք սրա պատճառ են համարում դաւաճանութիւնը կամ դաշինքի խախտելը:

Վալերիանոսի գերի ընկնելուց յետոյ Շապուհն առաջ անցաւ մինչև Փ. Ասիայի խորքերը. ահա այդտեղ նա զօրաւոր դիմադրութեան հանդիպեց: Հռովմայեցի զօրավար Բալլիստան շատ պարսիկ ջարդեց, բայց ամենածանր հարուածը թագաւորն ստացաւ մի հռովմէական արևելցուց: Օդէնթոսը, որ իշխան էր ասորական անապատի մէջ գտնուած մէծ վաճառաշահ Պալմիրա քաղաքի, նախ Շապուհին՝ դաշնակցութիւն էր առաջարկել, որ Շապուհը արհամարհանօք մերժել էր: Եյս բանը բոլորովին հնարաւոր էր այդ միջոցին, որովհետև, թէպէտև Պալմիրան հռովմայեցւոց կայսերութեան

էր պատկանում, բայց այն միջոցին, երբ կայսրը գերի էր և Հռովմի իշխանութիւնը արևելքում կոտորուած էր համարուում, կարող էր մի փառասէր արևելցի միտք յղանալ արքայից արքայի դաշնակցութիւնով անկախութեան հասնելու և ինքնուրոյն դեր խաղալու: Ինչպէս էլ կուզէ թող լինի՝ տեղագրութեան և հանգամանքներին ծանօթ Օդէնաթոսը յարաբերութեան մէջ մտաւ Բալլիստայի հետ, յարձակուեց վերագարձող պարսիկների վերան և մի կատարեալ յաղթութիւն տարաւ նրանց վերայ: Մինչև անգամ արքունի կանանոցի մի մասն ընկաւ նրա ձեռքը: Նոյն իսկ Տիգրանը մէկ թէ երկու անգամ պաշարեց:— Լաւանօրէն այս տեղ նոյնը տեղի ունեցաւ, ինչ որ յետոյ ևս. պարսկական տէրութիւնն երկարատե արշաւանքների ծախքը չէր կարողանում հոգալ:

Այս արևելեան տէրութիւնները չնայելով իրենց գաւառների ընական հարստութեան, և արքունի գանձարաններում դիզուած հարստութեան, այնու ամենայնիւ աշխարհագրական և պատմական պատճառների շնորհիւ ընդհանրապէս աղքատ են: Մի մեծ և մշտական բանակ չունէին պարսիկները հռովմայեցւոց պէս. ժողովրդից հաւաքած ամբողջ պէտք է կրկին յետ տարուէր:

Ահա թէ ի՞նչու համար բազմաթիւ յաղթական արշաւանքները մնում էին առանց տեական հետևանքի: Զի երևում, որ Շապուհը տեական տիրապետութիւններ արած լինի, մինչև անգամ Լա-

յաստանը ինչպէս երևում է այդ միջոցներին կրկին անգամ Հռովմայեցւոց գերիշխանութեան տակ էր մտել: Ալլերիանոսը սակայն մնաց Հապուհի ձեռքին և իբրև գերի մեռաւ: Դեռ ևս ցոյց են տալիս մեզ բարձրաքանդակ արձանները Պերսիս նահանգի ժայռերի վրայ քանդակուած: Թերևս նոյն իսկ հռովմէական հպատակների ձեռքով, յաղթական արքայից արքային և գերի կայսեր: Այս դէպքը յիշում է մինչև անգամ պարսկական աւանդութիւնը, որ առհասարակ Արտաշրի անմիջական յաջորդների մասին շատ քիչ պատմական բան գիտէ: Մի քանի բան, որ այդ աւանդութիւնը Հապուհ Ա-ին է վերագրում, վերաբերում է իսկապէս Շաբուհ Բ-ին:

Այս թագաւորը մեծամեծ շինութիւններ էլ է կանգնել: Իրաւացի կերպով սորան են վերագրում այն մեծ ջրանցքները Սուզիանայում Հուշտերի մօտ, որոնք ոռոգում են այդ երկիրը և նրան այնքան պտղաբեր դարձնում: Նոյն այդ երկրում նա հիմնել է Գունդեւ—Հապուր (Արաբերէն՝ Զունդայի—Սարուր, ասորերէն՝ Բէթ—Լապատ)՝ քաղաքը, որ երբեմն իբրև արքայանիստ նոյն դերն է խաղացել, ինչ որ Ա. քեմենեանց ժամանակը դրան մերձակայ Հօշը, որ Բաբելոնից յետոյ երկրորդ քաղաքըն էր, ինչպէս որ սա Տիզբոնից յետոյ երկրորդն էր: Որ Հապուհը ոչ—Իրանեան երկրների ևս տիրել

1. Zeitsch. d. deutsch. morgenl. Ges. 31, 51. Գունդեւ-դի այս յօդուածը պէտք է առհասարակ աչքի առաջ ունենալ Պարսկա Հայկական յարաբերութիւնների համար:

էր, այդ վերևում յիշեցինք : Իրաւամբ սակայն կայսերաց պատմագիրները (*Scriptores historiae Augustæ*) Բակորիացիներին համարում են այդ ժամանակ անկախ և յաճախ պարսիկներին թշնամի մի ազգ : Նոյնը վերաբերում է և «*Վաղուգիացիներին*» (*Pollio, Valerianus* 1) այսինքն այժմեան Գիլանի Իլլամացի կոչուած լեռնական ցեղերը, որոնց Սասանեանները երբէք չընուածեցին : և.

Հապուհի տէրութեան հէնց սկզբներում երևան եկաւ Մանին, Մանիքէութեան հիմնադիրը, որ դաւանական տեսակէտով Գնոստիկեաններից ամենից հետևողականը և պատմական ամենից նշանաւոր աղանդն էր : Այս հոգեպաշտ աղանդաւորների դէմ պարսիկ մոգերը երկար դարեր նոյնչափ եռանդով մաքառեցին, որչափ զուտ քրիստոնէական դաւանութիւնների ընդդէմ :

Հապուհի վերջին օրերին մեծ յեղափոխութիւն տեղի ունեցաւ հռովմէական արևելքի գործերի մէջ : Օդէնաթի այրուն, Ջենոբիային ինչպէս երևում է Հապուհը Աւրելիանոս կայսեր ընդդէմ աջակցեց, սակայն ոչ տոկուն կերպով : Երբ կայսրը Պալմիրան առաւ 273 թ. և Հռովմի իշխանութիւնը կրկին այդ երկրներում կանգնեց, երևի արդէն Հապուհը մեռած էր :

Հապուհի որդի Որմիզը (Հորմիզդ, Օրմազդ) Ա. սկսաւ կառավարել 272 թուի վախճանին կամ 273-ի սկզբին : Երդէն իբրև թագաժառանգ արիու-

1. Տես Տոլիշէ 1893 Վենետ. յեղ. Բ. եր. 81. գտամանակն Շապուհոյ արքայից արքայի, որ էր հայր հատուն քո Յազկերտի-ն և տ ն մա Ա ստուած գ երկիրն Հայոց ... Միակ ստոյգ վկայութիւնը Սասանեանց շայաստանին տիրելու մասին : Ծ. Թարգմ :

Թեամբ կռուել էր հռովմայեցոց ընդդէմ և աւանդութիւնք նրան տուել էր « Կէօյալն » անունը: Ջանազան առասպելների հետ միասին աւանդում են նրա մասին և այն, որ գահը բարձրանալուց առաջ կուսակալ է եղել Խորասանում (ամբողջ հիւսիս—արևելեան գաւառներում): Ինչպէս Թագաւոր մեծամեծ գործեր կատարելու համար հազիւ կարող էր նա առիթ ունենալ, որովհետև միայն մի տարի Թագաւորեց:

Որմիպդին յաջորդեց ԲԱՏՐԱՄ՝ (Վարահրան—Վրամ): Ա. որ նրա որդին չէր, ինչպէս ասում է աւանդութիւնը, այլ համաձայն մի արձանագրութեան՝ եղբայրը: Նա պէտք է մի մեղկ, զուարճասէր Թագաւոր եղած լինի: Մանին սիրտ առաւ նրան մօտենալու, բայց զրադաշտական հոգևորականները կամ մոգերը կարողացան վճիռ կայացնել տալ նրան սպանել և մորթելերծ անելուց յետոյ նրա խրտուհիակը կախ անել տալու: Սա կառավարեց մօտաւորապէս 274—277 թ. 1

ԲԱՏՐԱՄ Բ-ի (մերձաւորապէս 277—294 թ.) մասին որ Բահրամ Ա-ի որդին է, պարսկական աւանդութիւնը գրեթէ ոչինչ չը գիտէ: Հաւանօրէն սրանից են ծագում այն երկու, դժբաղդարար շատ վնասուած, ժայռերի արձանագրութիւնները:

1. Բահրամ Ա-ից մինչեւ Շապուհ Բ-ի գահ բարձրանալը Թագաւորների կառավարութեան տարիները չեն կարող առանձնապէս ստոյգ համարուիլ: Երկու տարուան սխալ այդ տարեթուների մէջ միշտ կարծիք է ենթադրել:

որ բողոքովին կրօնական, մինչև անգամ քարոզանման բովանդակութիւն և խիստ կղերական ոգի ունին: — Պրորոս (276—282) կայսրը սորա հետ մի անգամ խաղաղութեան դաշն է կապել: 1 որից նախընթաց պատերազմների մասին մենք տեղեկութիւն չունինք: Նախ քան որ Պրորոսը կարողանար պատերազմը վերսկսել սրա հետ, սպանուեցաւ: Բայց Վարոս կայսրը առաջ տարաւ Պրորոսի դիտաւորութիւնը (283 թ.), առաջ անցաւ մինչև թշնամի տէրութեան մայրաքաղաքը, առաւ Տիրոսը, և Քոսէն (Սելևկիայի մի մասը), այս նուագ պարսիկներին օգնեց կայսեր յանկարծական մահը, որ մեռաւ իբրև թէ կայծակի հարուածից: Սրանից յետոյ ինչպէս երևում է հռոմայեցիք առանց մեծ կռիւների յետ են դարձել: Յատկապէս յիշատակուում է, որ Վարոսի յաջողութիւններին նպաստեցին պարսիկների ներքին վէճերը: Այս շրջանն առանձնապէս հարուստ էր այսպիսի վէճերով: սակայն մենք այս մասին տեղեկութիւններ չունինք: Մի հռետոր յիշատակում է 291 թ. իշխան Որմիզի (Ormes) ապստամբութիւնն իւր եղբոր դէմ բարբարոս ազգերի աջակցութիւնով:

Այն պատանի որդին, որի պատկերը Բահրամ Բ-ը իւր զբամների վրայ իւր ամուսնու դիմացը դրօշմել է առւել, երևի երբէք կառավարութեան չէ

¹ Vopiscus, Probus, 17. Որ „Narseus“ անունը Վոսիսկոսը խառնել է Բահրամի հետ, արդէն Տիւստինոսը դիտեա

հասել, նրա մահուանից յետոյ հաւանօրէն երկու հակառակորդներ կռուում էին գահի համար, ԲԱՆՐԱՄ Գ-ը, որ երեւի Որմիզդի որդին էր և ՆԱՐԱՍՏՆԸ, որ մի արձանագրութեան նայելով Շապուհ Ա-ի որդին էր: Յամենայն դէպս Բահրամ Գ-ը, որ արդէն իբրև թագաժառանգ կուսակալ էր Սագաստանի (այժմ Սիստան), տէրութեան հարաւ արևելեան կողմում, ուստի և կոչում էր ՍԱՂԱՆՇԱՆ, «Սակերի թագաւոր», շատ կարճ ժամանակ միայն իշխեց, կամ գոնէ կարճ ժամանակ տիրեց մայրաքաղաքին:

Նարսեսն իշխում էր մտաւորապէս 293—303 թիւը, նա կրկին Շապուհի ճանապարհը բռնեց և գրաւեց Հայաստանը: Գալերիոս Կեսարը դուրս եկաւ նրա առաջ (երեւի 297-ին), սակայն Միջագետքում Խառանի և Կայլինիկոսի (Ռաբա) մէջ տեղում ջարդուեցաւ: Բայց Գիոկղիտիանոսի իմաստուն ղեկավարութեամբ Գալերիոսը կրկին հռովմէական զէնքի պատիւը վերականգնեց, նա ներսեսին Հայաստանում բոլորովին ջարդեց և գերի բռնեց նրա կանանցն ու որդոցը: Խաղաղութեան դաշնադրութիւնը, որի մասին մենք մի քիչ ստոյգ տեղեկութիւն ունինք, փառաւոր արգիւնքներ տուաւ: Պարսկաստանը հրաժարուեց Հայաստանից, Միջագետքից ու մինչև իսկ մի քանի գաւառներից Յիգրիսի ձախափին մինչև Քրդաստան: Իւր ընտանիքը գերութիւնից ազատելու համար, թագաւորը սիրով հրաժարուեց այդ երկրներից: Այս խաղաղութիւնը (298 թ.) տևեց 40 տարի:

Նարսեհին յաջորդեց իւր որդի Որսիկը Բ-ը (մերձաւորապէս 303-ին)։ Սրա թագաւորութեան մասին ոչինչ յայտնի չէ։

Սրա մահուանից յետոյ (310 սկզբին)՝ գահ բարձրացաւ իւր որդի Ատրնեղունը (ԱգՏարնարսեհ)՝ սակայն՝ իբր թէ անգթութեան պատճառով՝ կարճ ժամանակից յետոյ գահավէժ եղաւ և երեւի սպանուեցաւ։ Մեծամեծները՝ որոնց ձեռքն էր ոյժը՝ Ներսեհի մի ուրիշ (անունն անյայտ) որդուն կառավարելու անընդունակ դարձրին աչքերը կուրացնելով և երրորդ որդուն՝ Որմիգին բանտը դրին։ Նրանք թագաւոր անուանեցին դեռ ևս չծնուած կամ թէ նոր ծնուած Իֆրա (?)—Որմիգը թագուհու որդուն։ Այս ամենը կատարուեցաւ 310 թուի ընթացքում։ Մանուկ արքայն կոչուում էր Շապուհ Բ։

Թէ ի՞նչ վիճակի մէջ էր տէրութիւնը Հապուհի մօր և մեծամեծների կառավարութեան ժամանակ՝ դիւրին է երեւակայել։ Բայց մանուկը շուտով մի այնպիսի այր մարդ դարձաւ՝ որ կարող էր միայն կառավարել։ Սա Սասանեան հարստութեան ամենանշանաւոր թագաւորներից մէկն է։ Ի՛նչ ևս մինչև նրա տղայութիւնից դուրս գալը բանտարկուած Որմիգը փախաւ հռովմայեցիների մօտ (323 թ.)՝ ուր նա մինչև իւր վախճանը մնաց՝ որպէսզի դեռ 363-ին հռովմայեցիների հետ միացած՝ իւր խորթ եղբայր

1. Այս ժամանակից սկսած թուականները կրկին ստորգ են։

Շապուհի դէմ պատերազմէ: Պարսկական ականգութիւնը, որ շատ քիչ պատմական բան գիտէ Շապուհ Բ-ի մասին, խօսում է նրա արկածներով լի արշաւանքների մասին ընդդէմ արաբացոց, որոնք Շապուհի մանկութեան ժամանակ պարսից տէրութեան սահմանները շատ տեղերում կոխել էին և աւերել: Այս արշաւանքների պատմութիւնները, ոչ զուրկ արաբատեաց դիտաւորութիւնից, Վ շատ չափազանցացրած են, բայց անշուշտ Շապուհը պէտք է իրեն նպատակ դրած իննի աւազակաբարոյ Բէդուիներին քաղաքակիրթ երկրի սահմաններից հեռու պահելու մի գործ, որ շատ լուրջ նշանակութիւն ունի անապատներին սահմանակից երկրների համար: Շապուհի քաղաքաշինութիւնների մասին աւանդուածներից նշանաւոր է վաղեմի Շօշ քաղաքի նորոգութեան համբաւը: Այս քաղաքի բնակիչներն ապստամբեցին նրա դէմ: Նա ջարդել տուաւ նրանց, քաղաքը փղերին ոտնատակ տալ տուաւ և ապա նորից վերաշինեց, Նիշապուհը (իսկապէս Նիւ-Շապուհը) մինչև միջին դարերի վախճանը յայտնի իբրև արևելքի մեծ քաղաքը կամ սա է հիմնել կամ Շապուհ Ա-ը:

Շապուհի մանկութեան ժամանակ հոռվմէա-

Ի. Այն պարսիկները, որոնք յետին ժամանակներում, իսլամի տիրապետութեան օրով, «Յագաւորների գիրքը» (Շահ - Նամէ) մշակել են, իրեանց ատելութիւնը դէպի արաբացիներն արտայայտել են տեղ տեղ աւանդութեան մէջ շարամիտ փոփոխութիւններ մտցնելով:

կան տէրութեան մէջ ահագին փոփոխութիւն էր տեղի ունեցել այնու, որ Կոստանդինը քրիստոնէութեան օգնել էր յաղթանակելու հեթանոսութեան վերայ: Պարսից տէրութեան քրիստոնեաներն իսկոյն Հռովմը սկսան համարել իսկական քրիստոնէական տէրութիւն, և անմիջապէս այն կողմը դարձրին իրանց համակրութիւնը: Երբ Հապուհը պատերազմ սկսաւ հռովմայեցիների դէմ (366 կամ 338թ.), սրանք իրենց այդ սէրն սկսան համարձակ ցոյց տալ: Կոնէ այդ ժամանակում գրուած քարոզները Ափրաստեսի, որ մի ասորի եպիսկոպոս էր պարսից տէրութեան մէջ, այդ մասին բոլորովին պարզ լեզու է բանեցնում: Դրա վրայ աւելացաւ և այն, որ մայրաքաղաքի եպիսկոպոս Սիմոնը թագաւորի ընդդէմ այնպիսի կշտամբանքներ արձակեց, որ ոչ մի արևելեան իշխանի դուր չեն կարող գալ, ուր մնաց թէ մի այնպիսի եռանդուն, երիտասարդ իշխանի, ինչպիսին Հապուհ Բ-ն էր: Այսու ընդհարման առիթը տուած էր և ահա սկսաւ գրեթէ հռովմէական պատերազմի հետ միաժամանակ քրիստոնէութեան սուկալի հալածանքը (սկսած 339—40): Ասորի վկայարանութիւններն այդ ժամանակից մի կենդանի պատկեր են տալիս ժամանակակից դիպուածների, ինչպէս առհասարակ բաւական լուսաբանում են տէրութեան հանգամանքներն և ծանօթացնում գոր-

2. Տես Wright-ի հրատ. 79 ff. համմ. Sasse, Prolegg. in Aphraatis sermones (Lipsiae 1878) երես 11.

ժող անձանց հետ: Թագաւորին դրդողը կրօնական մոլեռանդութիւնը չէր: Հրէաներին, որոնց մոգերը նոյնչափ ատուժ էին, որչափ և քրիստոնեաներին, նա հանգիստ թողեց: Մինչև իսկ վկայարանութիւնների մէջ նա քանիցս երևում է զուտ կրօնական խնդիրներում իբրև ոչ նախապաշարուած մարդ: Բայց նա, ինչպէս երբեմն Գիողղետիանոսը, կամենում էր տէրութեան միջից տէրութիւնը, եկեղեցու կազմակերպութիւնը վերացնել: Ուստի նա բարձրագոյն և նոյն իսկ ստորին հոգևորականութեան ընդդէմ խրստագոյն միջոցներ ձեռք առաւ և քանդեց, աւերեց եկեղեցական շէնքերը, Եկեղեցական համայնքները ոչնչացնելու համար ստիպում էր յաճախ դրանց նշանաւոր անդամներին, որ իրենց սեփական հոգևորականներին քարկոծեն: Հարկաւ պարսիկ մոգերը այս բարեյաջող հանգամանքից սիրով օգտուեցան իրենց կրօնական ատելութեան յագուրդ տալու համար: բացի դրանից ստոր կրքերը Թագաւորի հալածանքն աւելի սարսափելի դարձրին: Քրիստոնեաներն այդ ժամանակ շատ դիւցազնական ոգի ցոյց տուին: սակայն շատ էլ փոքրագութիւն երևան եկաւ:

1. *See* Acta martyrum orientalinum ed. Steph' Evod. Assemani (Bomae 1748): *Ջանազան պարսկական քրիստոնէութեան հալածանքների մասին համեմատիք* Georg Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer (Leipzig 1880), այս գրքի մէջ բացի դրանից շատ նշանաւոր տեղեկութիւններ կան Սասանեան ժամանակի մասին:

Յամենայն դէպս այս անցքերը քննադատելու ժամանակ պէտք է զգուշանալ միակողմանի լինելուց:

Հոռովմայեցիների ասելուն նայելով պատերազմը սկսան պարսիկները Միջագետք արշաւելով: Կոստանդինը մեռաւ և չկարողացաւ նրանց ընդդէմ դուրս գալ (22-ին մայիսի 337 թ.): Պարսից թագաւորի պատերազմի մեծ պատրաստութիւնները տեսնուեցան այն տարուան մէջ, որ համապատասխան է 337 թ. աշնանը: Այս քսանհնգամեայ, տարուբերուող և երկարատև ընդհատումներով շարունակուող, պատերազմի առաջին և մեծագոյն բաժնի մասին, մենք շատ սակաւ տեղեկութիւններ ունինք, մինչդեռ երկրորդ բաժնին ժամանակակիցների, մինչև իսկ ակնատեսների շնորհիւ լաւ, մասամբ իսկ շատ լաւ տեղեակ ենք: Թագաւորը կամենում էր հռովմայեցիներից խլել Տիգրիսի վերին բաժնի կալուածները, ուր հռովմէական իշխանութիւնը Տիգրոսի մերձաւորութեան պատճառաւ պարսիկներին շատ անյարմար էր:

Ամենից առաջ յարձակումն ուղղուած էր Մըծբին ամուր բերդի վրայ: Այս կամենում էր նա չորսուորդի այդ ձին կոստանդինի որեւէ ման և որեւէ ման ձեռք տրուելու: Դրան կրկին իւր իշխանութեան տակ նուաճել: Նա երեք անգամ խստութեամբ ապարդիւն կերպով պաշարեց Մըծբինը (338) 346

1. Տես վերոյիշեալ Ափրաստի քարտզները համեմատութեամբ թուակամութեան. երես 440:

և 350 (Թուահաններին)։ Բացի դրանից այս պատերազմի ընթացքում պաշարումները մեծ դեր են խաղում։ Եթէ Շապուհին չը յաջողուեց մեծամեծ արդիւնքներ ձեռք բերել երկար ժամանակով, այդ ամենեւին Կոնստանդինոս կայսեր շնորքը չէր, որ ամեն անգամ երբ անձամբ հրամանատարութիւն էր անում, յաղթում էր, ինչպէս օրինակ Սինգարայի (Շինգար, արաբերէն Սինջար, 348 թ.) նշանաւոր գիշերային ճակատամարտի մէջ։ Գլխաւոր պատճառն այն էր, որ Գիողիշտիանոս և Կոստանդին մեծ կայսրները բերդերը լաւ ամրացրել էին և առհասարակ իրենց վտանգի ենթակայ սահմանագիւղների պաշտպանութեան համար մեծ հոգացողութիւն էին արել։ Արդէն իսկ մեծ յաջողութիւն էր, որ պարսիկները, մինչև անգամ եթէ յաղթում էլ էին, չէին կարողանում արևմտեան Միջագետք մտնել։ Բացի սրանից արքայից արքաների զինուորական ոյժերը բաւական չէին առնուած բերդերը գրաւած պահելու համար։ Այսպէս հռովմայեցիք 360 թուին Ամիգա (Համիթ) քաղաքը, օրին մի տարի առաջ մեծամեծ զոհարերութեամբ, երկար պաշարումից յետոյ, պարսիկները տիրել էին, առանց բերդապահների գտան։ Դարձեալ շատ ձեռնտու էր հռովմայեցիների համար, որ արքայից արքան միաժամանակ զանազան վայրենի ազգերի հետ կռուելու էր ստիպուած։ Մըքնի երրորդ պաշարումը գրեթէ վախճանին էր հասցրել նա, որ յանկարծ ստիպուեց Խորասան արշաւել, ուր իւր ներկայութիւնն անհրաժեշտ էր։ Ա-

րեւելեան կողմ: պատերազմները երկար զինադադար յառաջ բերին (350—358), որ երբեմն միայն փոքրիկ ասպատակութիւններով էր ընդհատուում: Սակայն երբ հռովմայեցիք բանագնացութիւններ սկսան (356—358), Շապուհն արդէն արեւելեան թշնամիների հետ խաղաղութեան դաշն էր կապել և բոլորովին անընդունելի պայմաններ դրաւ: Պատերազմը 359 և 360 թուականներին կրկին ազդու կերպով շարունակուեց, Շապուհը տիրեց մի քանի նշանաւոր ամրոցների, Կրկին մի առ ժամանակ խաղաղութիւն տիրեց, Բայց 363-ին պատերազմի եղանակը կրկին բոլորովին փոխուեց, Պատերազմի մէջ փորձուած և փառասէր Յուլիանոսը, որ այժմ արդէն միայնակ կայսր էր, վճռեց Տրայանոսի, Սեպտեմիոս Սեբրոսի և Կարոսի օրինակին հետեւելով, ուղղակի թշնամու մայրաքաղաքի վրայ արշաւել, նա գուրս եկաւ Անտիոքից 5-ին մարտի, արշաւեց նախ դէպի Միջագետք և արագութեամբ անցաւ Եփրատի ընթացքով գէպի վայր, նա աւերեց պարսկական երկիրը կրակով և սրով, մի քանի քաղաք առաւ կարճ պաշարումներից յետոյ, դրանց թուում Մահոզ Մալքա, Տիգրանին մօտիկ արքունի քաղաքներից մէկը, Սիլեկիա ևս եկաւ նա. այդտեղ ահա տեսաւ, որ կարող չէ առնել ամուր Տիգրանն միւս Տիգրիսի ափին. ուստի յետո նահանջեց գետի ձախ ափով: Արդ սկսան Շապուհի գնդերն իրենց յարձակումները և նեղը ձգեցին Յուլիանոսին: Այսու ամենայնիւ նա անշուշտ իւր բանակն առանց մեծամեծ կո-

րստի հռովմէական սահմանը կը հասցնէր, բայց ա-
հա (26-ին յունիսի 363) մի ձակատամարտի մէջ
մահացու վէրք ստացաւ: Նրա մահուանից յետոյ
զօրքից կայսր ընտրուած Յորիանոսը (Jovian) պոզ
դժուար վիճակին յարմար անձն չէր, նա պատե-
րազմն ու բանագնացութիւններն այնպէս վարեց,
որ վերջապէս մի խայտառակ խաղաղութեան դաշն
կոռուեց: Շապուհն իւր վտանգաւոր թշնամու մա-
հուանից յետոյ ցոյց տուաւ այնքան ճարպիկու-
թիւն, որքան և չափաւորութիւն: Նա ձեռք բերաւ
Գալերիոսի Տիգրիսի ձախ օփին վաստակած երկիրն
և Միջագետքի մի մասը, Մծբնով և Սինգարայով:
Մեծ դժուարութեամբ միայն յաջողեցաւ հռովմա-
յեցոց պայմանի մէջ մտցնելու, որ այս քաղաքնե-
րի բնակիչներին իրաւունք տրուի ազատօրէն հե-
ռանալու: Ամենից վատն էր Մծբնից հրաժարուելն:
Այս բերդը յաջորդ պատերազմների ժամանակ միշտ
պարսից յենակէտն է եղել թէ՛ յարձակման ժամա-
նակ ու թէ՛ պաշտպանուելուս: Բայց ունի էս խոյր-
ուով Կան ինչոյ էր իրենցին հրաժարուելն էր այն ոչոյ-
մանը, որ զոր-ինչով հովաւեցի և ինչ Արշակ ինչո-
ւորին, որ իրենց ինչն էր անցնել զիստ այլ և զոր-
պանին այլ ճակատին յանցնելն: Սակայն Հայաստանին
տիրելը արքայից արքային այնքան էլ գիւրին չեղաւ:
Թէպէտև նա Արշակին իւր ձեռքն անցկացրեց,
բայց այդու չը տիրեց այդ բազմաթիւ բնական
մասերի բաժանուած աշխարհին իւր բազմաթիւ,
գրեթէ անկախ նախարարներով և աւելի ևս պակաս

տէր եղաւ այդ երկրին երկար ժամանակով։
Հայաստանում քրիստոնեաներն աւելի հռովմա-
յեցոց կողմն էին պահում, իսկ դեռ բաւական
թուով մնացած զորաստրեանները (կրակապաշտնե-
րը) պարսիկների կողմը, դրա վրայ աւելանում էր
նաև երկրի մեծ նախարարների փոփոխական անձ-
նական շահերը, որոնք աւելի սիրով ոչ մի տէր ի-
րենց գլխին չէին կամենում ճանաչել։

Հռովմայեցիք օգնեցին նախ գաղտնի և ապա
բացարձակ իրենց ապաստանած Պապին, Արշակի որ-
դուն, սակայն միայն նրան իբրև գործիք բանեցնե-
լու համար, որպէս զի Հայաստանն ուղղակի մի հը-
ռովմէական գաւառ դառնայ, Վրաստանումն ևս (Ի-
բերիա՝ որ Հայաստանից դէպի հիւսիս է գտնուում)
երկու տէրութեանց կողմնակիցների մէջ կռիւ ընկաւ։

Հինգ տարուց յետոյ կրկին պատերազմական
վիճակ էր 371 ին պարսից արքայն Հայաստանում
բացարձակ կռիւ պիտի մղէր հռոմէական գնդերի
դէմ։ Երկու կողմերն էլ կամենում էին այդ երկի-
րն ուժով և խորամանկութեամբ նուաճել։ Բայց,
բանիցս էլ բանագնացութիւններն անյաջողութեամբ
էին վերջանում, այնու ամենայնիւ արտաքին հան-
գամանքները (հռովմայեցոց համար Գոթերի արշա-
ւաճքը) և բանաւոր կշռադատումները թոյլ չէին
տալիս որ ընդհանուր պատերազմ բացուի։

Հապուհ Բ, որին յետագայ աւանդու-
թիւնն իրաւացի կելպիւ իբրև զօրաւոր թագաւոր է
դրուատում, մեռաւ 379 թ. ամառուան վերջին։

Նրան յաջորդեց իւր եղբայր ԱՐՄԱՂԻՐ Բ.։ Թերևս այս ծերունու գահ բարձրանալու համար ևս այնպիսի պատճառներ կային, ինչպիսի պատճառներով մի ժամանակ Շապուհ կաթնկեր մանուկը Թագաւոր պրսակուեցաւ։ Իբրև արքայազն կուսակալ Ադիարենէի (հին Ասորեստանի մի բաժնի) Արտաշիրն (արդէն ՅԱԿ-ին և դեռ 376-ին) մեծապէս մասնակցել էր քրիստոնէութիւնը ճնշելու գործին։ Սակայն սրա գահ ամբառնալուց յետոյ քրիստոնէից հալածանքը դադարեց. գուցէ որոշ դիտամամբ և կամ Թերևս իսկ սովորական արևելեան ծուլութեան պատճառով։ Նոյն իսկ մայրաքաղաքում կարող էր կրկին մի եպիսկոպոս նստել։ Երբ սակայն Արտաշիրը մեծամեծների հետ սկսաւ բռնութեամբ վարուիլ և նրանցից մի քանիսին սպանեց, այն ժամանակ մեծամեծները նրան գահալէժ արին (383-ին կամ 384-ին)։

Սրա յաջորդը ՇԱՍՎՈՒՆ Գ.։ Շապուհ Բ-ի որդին, գահ բարձրանալուն պէս դեսպաններ ուղարկեց Վ. Պօլիս, ուր նրանք մի հաստատուն խաղաղութեան դաշն կոեցին (384)։ Սա կարճ ժամանակ Թագաւորեց, որովհետև արդէն 388 կամ 389-ին մեծամեծներից սպանուեցաւ։

Սրա յաջորդը և որդին (Թերևս եղբայրը) ԲԱՆՐԱՄ Գ.։ որի մականունն էր Կրմանշահ, «Կր-

1. Տես. Ղ. Փարպեցի Դր. Ա. ԺԲ. եր. 49. Յետ այսորիկ մտալ Շապուհ արքայ պարսից, եւ Թագաւորնայ Վաւմ որդի նորա որ էր Կրման արքայ։ Ժ. Թ.

մանի թագաւոր» որովհետեւ իբրև գահաժառանգ
Պրմանի կառավարիչ էր եղել: Հոովմայեցւոց հետ
բարեկամութիւն պահպանեց և քրիստոնեաների հետ
գլխաւորութեամբ վարուեց: Հռովմէացիք եւ պարսիկնե-
րը 290-ին բաժանեցին իրենց մէջ Հայաստանն այնպէս, որ
մեծագոյն բաժինը պարսկական եւ փոքրագոյնը յունական
հարկատու տէրութիւններ դարձան: Այս բաժանումից յետոյ
դեռ շատ շփոթութիւններ են տեղի ունեցել, սակայն
բաժանումն տեւել է մինչեւ արաբական ժամանակը:
Բահրամ Գ. ևս բռնի մահով է մեռել, ինչպէս
աւանդութիւնն ասում է «չարագործները» նրան նե-
տահար սպանեցին (ամառը 399-ին):

Սրա յաջորդը Յազկերտ (Iezdegerd = Եզդիգերդ)
Ա. որդի Էպուհհ Բ.-ի կամ Էպուհհ Գ.-ի, թը-
ուում է թէ արդէն Բահրամ Գ.-ի ժամանակ թա-
գաժառանգ պէտք է նշանակուած լինէր կամ թէ
չէ՝ որ և է իշխանական պատուի արժանացած, որով-
հետեւ սրա անունը Բահրամի դրամների վրայ և
նրա անուան հետ միասին է պատահում: Պարսկական
աւանդութիւնը Յազկերտին թէպէտ և մեծ խելք է
վերագրուում, բայց շատ վատ բնաւորութիւն: Սա-
կայն դրա փոխարէն քրիստոնեայ վկաներն աւելի
նպատաւոր դատաստան են անում նրա վրայ: Ստոյգ
պիտի համարուի անշուշտ, որ նա «մեղաւոր» մա-
կանունն ստացել է այն պատճառով, որ մեծամեծնե-
րի հետ խստութեամբ, գուցէ նոյն իսկ բռնութեամբ
էր վարուում և մոգերին չէր սիրում, իսկ ընդհա-
կառակն քրիստոնէից վերաբերութեամբ շատ համ-
բերատար էր:

Քրիստոնեաներն համարձակութիւն ունեցան նոյն իսկ մայրաքաղաքում մի ժողով գումարելու (410) և կատարելապէս կազմակերպուելու: Բագաւորը գործ դրաւ այս եկեղեցու պետին, որ «կաթողիկոս» տիտղոսն ունէր և եկեղեցական տեսակէտով բոլորովին անկախ 1 մի իշխանաւոր էր, ոչ միայն իբրև դեսպան կայսեր մօտ ուղարկելու համար, այլ նաև միջնորդ այն երկպառակութիւնը բառնալու, որ տեղի էր ունեցել իւր և իւր եղբօր մէջ, որ կառավարիչ էր Պերսիս նահանգի: Սակայն այս պատճառաւ միայն նա դեռ քրիստոնեայ չէր և ամենևին չը վարանեց իսկ, երբ Սուզիանայի եպիսկոպոս Արզան կոյր եռանդով զորաստորեան տաճարների վրայ ձեռք մեկնեց, խիստ պատիժներ նշանակելու: Բայց հէնց այն համբերատարութիւնը քրիստոնէից վերաբերութեամբ գրգռեց պարսիկ մոգերի ատելութիւնը: Այն հանգամանքն ևս, որ նա լուրջ կերպիւ մտադիր էր Հռովմի հետ խաղաղութեամբ ապրելու, պատերազմասէր աւագանուն շատ էլ դուր չէր գալ: Մի խա-

1. Պարսից Թագաւորները հարկաւ թոյլ չէին տալիս այնպիսի եկեղեցական կազմակերպութիւն, որի գլխապետը արտասահմանում էր ապրում: Այդ ժամանակի վերաբերութեամբ ի հարկէ չէ կարող խօսք լինել, որ Հռովմը կամ Կ. Պօլիսը ամբողջ երկրիս վրայ գերագոյն եկեղեցական իշխանութիւն ունեցած լինին: Ժամ. Հեղ.

Անշուշտ Սահակ Պարթեւից սկսած հայ կաթողիկոսները Կեսարիա ձեռնադրութեան չը գնալու պատճառներից մէկն էլ այս էր: Ժամ. Թ.

դադութեան և բարեկամութեան դաշն կոեց հը-
ռովմայեցոց հետ 408-ի ամառը, որով նա, ինչպէս
թուում է, Թէոդոս Բ. անչափահաս կայսեր կա-
ռավարութեան համար կատարեալ երաշխաւորու-
թիւն յանձն առաւ:

Պարսկական Հայաստանին նա մի վստահելի
աւատական թագաւոր տուաւ յանձին իւր որդի Շա-
պուհի, Մենք ամենայն կերպիւ իրաւունք ունինք
սրան իւր ժամանակի և երկրի հանգամանքներին
նայելով մի բանիբուն իշխան համարելու: Բայց նա
հաճելի չեղաւ պարտից Աստուծուն, որ նրան հե-
ռաւոր Արկանում (Հիւրկանիա) հրաշքով յան-
կարծամահ պաւ: Մենք այդ հրաշքը խկապէս աս-
մենապարզ կերպիւ ենք բացատրում, որ նա իշխա-
նաւորների ձեռքով սպանուել է (հաւանօրէն 420)-ի
ամառուան վերջին): ո՛չ ապաքէն սրա նախորդներից
երեքն էլ բռնի մահով էին զրկուել իշխանութիւնից
և երկունս յատկապէս սպանուել:

Յազկերտի մահուանից յետոյ նրա որդի Շա-
պուհը շտապում է Հայաստանից դէպի մայրաքա-
ղաքը, անշուշտ իւր հօր փոխանակ թագաւորելու
համար, սակայն սպանուում է մեծամեծներից: Որով-
հետեւ զրանք Յազկերտի ընդդէմ այնպէս զայրացած
էին, որ վճռեցին նրա որդոցը զրկել գահակալու-
թիւնից և թագաւորացրին մէկ հեռաւոր ազ-
գականի, որի անունն էր Խոսրով: Սակայն Յազկեր-
տի մի այլ որդին, Բահրամ (Վռամ) անունով գա-
հակալութեան համար կռիւ սկսաւ նրա դէմ: Սա

իւր հօր կենդանութեան միջոցին ապրում էր մի հզօր աւատական թագաւորի, Հիրայի (Եփրատից դէպի արևմուտք, անապատի եզերքին) արարական թագաւոր Ալ Մունդերի (Alamundaras) մօտ, հաւանօրէն իբրև արքայական, Մունդիրը օժանդակեց սրան գահակալութեան ամենայն ուժով թեկնածութիւնը: Այդ ժամանակ երևի առաջին անգամ արարներն տղգու կերպով միջամտեցին պարսից գործերին: Բազմաթիւ արար ջուլիւրներով Մունդիրը կանգ առաւ Հիրայից չորս օրուան ճանապարհ հեռու մայրաքաղաքի դռների առաջ և անշուշտ օրինական գահաժառանգը կարող էր յոյս դնել նաև մի պարսկական կուսակցութեան վրայ: Ուստի և պայմանագրութեամբ վերջացաւ գործը: Խոսրովը հրաժարուեց, Բահրամը գահ բարձրացաւ, սակայն խոստումն արաւ այլ կերպ կառավարելու, քան թէ իւր հայրը և մեծամեծներին ու մոգերին կամակատար լինելու:

Բահրամ (Վռամ) Ե., որի մականունն է «Գօր» «Յիռ» (իշավայր, վայրի էշ), պարսկական աւանդութեան սիրելին է, որի մասին մինչև իսկ շատ առասպելախառն բաներ են պատմուած: Նա երիտասարդ էր, երբ թագաւորեց, մինչև իւր կեանքի վերջը մնաց զուարճասէր և կանանց խիստ անձնատուր: Նրա մարմնական ահագին ոյժն, մեծ սէրը դէպի որսի արկածներն, գուցէ և անձնական քաջասրտութիւնն խաբեց ամենին և չը տեսան, որ նա իսկապէս մի թոյլ իշխան էր, Երկու բան միանգամից

քաղաքականութեան փոխուելը ցոյց տուին, քրիստոնէից մի կանոնաւոր հալածանքի և Հռովմի հետ պատերազմի ծագումն: Երկու կողմերն էլ կռիւ սկսելու պատճառներ դիւրաւ կարող էին գտնել. հաւանօրէն սակայն պարսիկ աւագանին էր թագաւորին այդ բանին դրդողը: Միմիայն քրիստոնեաների հալածանքի պատճառով հռովմայեցիք անշուշտ պատերազմ չէին սկսիլ, Կռուի ասպարէզներն էին գլխաւորապէս պարսկական Միջագետքն և հիւսիսից դրան սահմանփկից լեռնային երկիրն: Պարսից զօրավարն էր Միհր Ներսէհն, ամենազօրաւոր մեծամեծներից մէկը: Դրա մասին պարսկական փառաքանիչ ականդութիւնն ասում է, որ յաղթական մուտք է գործել Կ. Պօլիս, մինչդեռ սակայն մենք գիտենք, որ նա կռուի հէնց սկզբում մի ծանր պարտութիւն է կրել (421-ի օգոստոսին), Հռովմայեցիք պաշարեցին Մծբինը, բայց նոր զօրաբանակների մերձենալուն պէս ստիպուեցան շտապով թողնել պաշարումն: Մունդիրը, որին Բահրամն իւր գահն էր պարտական, կամենում էր իւր արաբացիներով Ասորիքն աւերել, սակայն ստիպուում է մեծ կորստով յետ քաշուել: Այս պատերազմը, որի ընթացքը մեզ լաւ յայտնի չէ, երկու կողմն էլ այնպէս թուլացրեց, որ շուտով կամեցան վերջ տալ դրան: Խաղաղութեան դաշինքի (422-ին) մէջ պարսիկները խոստացան քրիստոնեաներին կրօնի ազատութիւն շնորհել, ինչպէս և հռովմայեցիք զրադաշտականներին, Հռովմէացիք պարտաւորուեցան արաբացիներին չնդունելու:

որոնք պարսիկ արքայի գերիշխանութիւնը կայսեր գերիշխանութեան հետ փոխել կը կամենային։ Այլևս որոշուեցաւ, որ հռովմէացիք պարսիկներին կրկին տարեկան մի որոշ գումար վճարեն կողկասեան դռների (Դարիէլի անցքի) ամրութիւնների պահպանութեան համար, որով երկու տէրութիւններն ևս պաշտպանուում էին հիւսիսի վայրենի ազգերի ասպատակութիւններից։ Այս պայմանը, որ գրեթէ բոլոր խաղաղութեան դաշնադրութիւնների մէջ կրկնուում է, անընդհատ կռուի առիթ էր տալիս։ Ինչպէս էլ պատճառաբանութիւններն և պայմանադրութեան բառերի դարձուածներն ընտրէին, այնու ամենայնիւ այդ բանը երկու կողմն էլ իբրև հարկատուութիւն էր համարում և հռովմէացիք պիտի աշխատէին կարողացածներին պէս շուտով ազատուել մի այդպիսի խայտառակութիւնից։ Տիրապետած երկրների փոփոխութիւններ ինչպէս երևում է չէ որոշուել այս դաշինքի մէջ։

Պարսիկների խաղաղութեան պատրաստակամութիւնը գուցէ ամէնից աւելի նրանից էր յառաջացել, որ մի անգամ էլ այն ժամանակ Բակրաիոյ և դրացի երկրների տիրապետողների, Գուշանաց ազգի,

1. Այն բեռուին ցեղերն են, որոնց մասին Ամմիանոսն ասում է. „Nec amici nobis unquam nec hostes optandi“ (Ammianus 14, 4, 1) եւ դրանցից կազմուած փոքրիկ տէրութիւնները հռովմէական եւ պարսկական գերիշխանութեան ներքոյ երկու կողմերի համար էլ անսպառ շփոթութիւնների աղբիւր էին թէ խաղաղութեան եւ թէ պատերազմների մեջոցին։

Հայթալ (Հեփթաղների) կամ «սպիտակ Հոնաց» հետ պատերազմ վարելու ստիպուած էին ։

Անշուշտ սրանց դէմ վարած անընդհատ պատերազմների շնորհիւ պիտի լինի գլխաւորաբար, որ հռովմէացիք պարսից կողմից հանգստութիւն վայելեցին հինգերորդ դարում ։ Պարսիկների հաղորդածը՝ որ իբրև թէ Բահրամը Հեփթաղներին փառաւոր կերպիւ ջարդել է, մեղ համար դեռ ևս զուտ ճշմարտութիւն չէ ։

Հռովմէական պատերազմների միջոցին պարսկական Հայաստանում անկախութեան ձգտումներ էին յայտնուել, բայց խաղաղութեան դաշնադրութիւններից յետոյ Բահրամը կարողացաւ այնտեղ կրկին մի հպատակ թագաւոր նշանակել ։ Իրենց անձնական շահերը գերադասող հայ նախարարները գործն քյն տեղն հասցրին, որ պարսիկները վերջապէս որ հայկական թագաւորութիւնը բոլորովին ջնջեցին, և երկիրը մի գաւառ դարձրին (429-ին) ։ 2 ինչպէս որ հռովմէացիք այդ վաղուց արել էին իրենց բաժնի վերաբերութեամբ ։ Այս գործը կատարեցին պարսիկները օգնութեամբ հայկական մի մեծ կու-

1. Համեմատիր Ծոյիչէ. Վենետ. 1893. յեղ. Ա. երես, 24. յեղ. Բ. եր. 33 [այստեղ . յերկիրն իտալական (այլ օր. թետալական) . իտալական = Հայթալական. Hephthalit = Հեփթաղ տես Ղազար Փ. Վենետիկ 1873, դրուագ Գ. եր. 446. 471. 475. 494. 509. Ժան. Թ.

2. Հայ նախարարների անարգ վարման եւ Ս. Սահակ Պարթեւի մեծ հայրենասիրութեան նկարագիրը տես Ղազար Փ. դրուագ. Ա. Գլ. ԺԳ. եր. 59: Ժան. Թ.

սակցութեան: Հարկաւ այսուհետեւ պարսիկ մարդ-պաններն հայ նախարարների ու եկեղեցականների հետ նոյնչափ մեծ դժուարութիւններ էին քաշում: որչափ և հայ թագաւորները:

Բահրամի մահուանից յետոյ (438 կամ 439-ին) թագաւորեց նրա որդի Յազկերտը Բ. Սա հալածեց թէ՛ քրիստոնեաներին և թէ՛ հրէաներին: Առ հասարակ էլ հաղիւ թէ սա որ և է գովելու արժանիք ունեցած լինի: Սա ոչնչացրեց իւրաքանչիւր ամսուան առաջին օրուան ընդունելութիւնը: որոնց միջոցին ամէն մի նշանաւոր մարդ գանգատներ և աղերսներ կարող էր թագաւորին յայտնել: Պատմում են, որ սա իւր աղջիկը կնութեան է առել այդ ինքն ըստ ինքեան յանցանք չէր զրդաշտական մի անձի համար: որոնց մէջ հէնց այսպիսի ամուսնութիւններն իսկ վարձատրութեան արժանի էին համարուում—բայց ապա սպանել է տուել:—Սրա թագաւորութեան հէնց սկզբում քիչ էր մնացել որ մի հռովմէական պատերազմ ծագէր (441-ին): Սահմանազլխումն արդէն սկսուել էր ասպատակութիւնն ու աւարառութիւնը: բայց մինչև երկու բանակների ընդհարումը խաղաղութեան դաշն կապուեցաւ: Այդ դաշինքում վճռուեցաւ, ինչպէս ապաքէն էր նախնի և յետագայ դաշինքներում: որ երկու տէրութիւններից ոչ մէկն էլ իրաւունք չունենայ նոր ամրութիւններ կառուցանելու սահմանազլխներում:—Յազկերտը ստիպուած էր մեծ կռիւ վարելու շեփթաղների ընդ չ էմ: Սրանք քան

մի անգամ ջարդեցին Յազկերտի զօրքը: Սա ինքն այդ իսկ պատճառով երկար ժամանակ Խորասանում մնալ ստիպուեցաւ:

Հայոց մի մեծ ապստամբութիւն ևս, որ զըլ-խաւորաբար իւր և ծերունի Միհր Ներսեհի քրիստոնէից դէմ տածած ատելութիւնից էր ծագել, շատ զբաղեցրեց նրան (450 և 451): Պարսիկների և պարսկական կուսակցութեան Հայաստանում մեծամեծ ճիգերի շնորհիւ միայն հնար եղաւ արքայից արքայի իշխանութիւնը վերականգնելու և այդ էլ քրիստոնէական կրօնին կատարեալ ազատութիւն շնորհելով միայն:

Յազկերտ Բ.-ի մահուանից (457-ին) անմիջապէս յետոյ, ինչպէս երևում է, երկպառակութիւն է ընկնում նրա երկու որդոց մէջ: Սագաստանի Որմիզդէ Գ. [Թագաւորի (այսինքն՝ «արքայորդի - կուսակալի») և Պերոզի, որոնք երկուսն էլ Գինակ անունով նոյն մօրիցն էին:]

Որմիզդէ, Յազկերտի աւագ որդին, մի առ ժա-

1. Վարդանանց կամ առաջին կրօնական պատերազմս է ակնարկուած: Ժամ. Թ.

1. Պատահաբար պահուած է այս կնոջ պատկերը մի գրտարի (Gemme) վրայ, տես B. Dorn, „Versuch einer Erklärung der auf einer Gemme im Besitz des Grafen S. Strogonov [befindlichen Pehlevy—Inscripf (compte—rendu de la commission Imp. arch. pour 1878 et 1879, 162 ff).

մանակ դէմ դրաւ իր եղբօրը, բայց Հեփթաղների օժանդակութեամբ և Միհրանեան աւագագոյն տոհմից Ռահամի ջանքով երկու տարուց յետոյ քշեց նրան Պերոզը: Պերոզը՝ բացի իւր եղբօրից ըսպանել տուաւ իւր մերձաւորագոյն ազգականներից երեք ուրիշին ևս: Սա էլ քրիստոնեաների և հրէաների թշնամի էր: Սակայն այնքան քաղաքական հասկացողութիւն ունէր, որ պաշտպանութիւն ցոյց տուաւ հռովմէական տէրութիւնից իբրև հերետիկոսներից, հերետիկոս հալածուած նեստորի վարդապետութեան և նպաստեց, որ իւր քրիստոնեայ հպատակներն յարին այդ աղանդին: Պարսից տէրութեան հին քրիստոնէական եկեղեցին 483ին կամ 484ին Բէթ Լապատի ժողովում ընդունեց նեստորական հաւատամբը և դրանով բաժանուեցաւ հռովմէական քրիստոնեաներից մի մեծ անդունդով՝ ուստի և տէրութեան համար աւելի սակաւ վտանգաւոր դարձաւ, քան թէ առաջուց էր իսկապէս: 2

1. Տես Ծղիշէ (1895) յեղ. Ը. եր. 376. Իսկ կըրտսէք որդւոյն Յազկերտի ղայեակն, Ռահամ անուն ի Միհրան տոհմն . . . յարձակեցաւ ի վերայ եւէջ որդւոյն Թագաւորին, հար սատակեաց զգունն, եւ ձերբակալ արարեալ զորոյն Թագաւորին, անդէն ի տեղւոջն հորամայէր սպանանել: Հմմ. Ղազար Փարպ. Դրուագ. Գ. պըրակ 4. եր. 525. Սեբէոս Գ. գլ. Ա. ժամ. Թարգի:

2. Հայոց եկեղեցին ընդհակառակն ընդունեց միաբակութիւն (Monophysitismus)՝ որ հռովմէական տէրու-

Արդեօք Հեփթաղներն իրենց օգնութիւնն աւելի թանգ էին կամենում վճարել տալ, քան թէ

թեան մէջ եւս բազմաթիւ կուսակիցներ ունէր եւ թուում էր թէ այդտեղ երբեմն գերիշխան պիտի դառնայ:
Ժան. Հեղ.

Յարգելի գիտնականի այս մոլորութիւնն ընդհանուր է բոլոր եւրոպացոց համար, զարմանալի է, որ մեր մատենագրութեան քաջածանօթ անձինք անգամ ցարդ չեն կարողացել ազատուել այս մոլորութիւնէ: Մեր եկեղեցու դաւանութեան եւ մեր սուրբ հարց գործերին մօտաւորապէս իսկ ծանօթութիւն ունեցող անձինք կարող են տեսնել, որ մեր ս. եկեղեցին հաւասարապէս խորշում է թէ միաբնակութիւնից եւ թէ երկաքնակութիւնից: Մեր ս. եկեղեցու մասին այս տեսակ մոլորութիւն տարածելուն շատ են նըպաստել միաբարձերը (unitor) եւ դրանց արժանի ժառանգ Մխիթարեանները, որոնք եւրոպացոց համար հեղինակաւոր անձինք են հայոց վերաբերեալ ինդիքներում: Եթէ այսօր բոլոր հանրագիտակ բաւարարմներում եւ բոլոր եւրոպական աղբիւրներում առհասարակ մեր եկեղեցին միաբնակ է կոչուում, այդ պարտական ենք մենք հայ երկաքնակներին: Կան պատմական մոլորութիւններ, որոնք դարձր են իշխում, այդպիսի մոլորութիւն է արա եւ Հայաստանեայց եկեղեցին միաբնակ կոչելը: Շատերի համար անհասկանալի է մեր եկեղեցու դիրքն այն պատճառով, որ սա հաւասարապէս դատապարտելով երկու դաւանութիւնն եւս, աւելի կատաղի կռիւ է մղել երկաքնակութեան դէմ, քայց մեր սուրբ հարց գուշակելով այդ, միշտ յատկապէս շեշտել են իրենց վիճաբանական զրուածներում եւ միաբնակութեան սխալականութիւնը: Ամենից շօշափելի փաստը մեր միաբնակ չըլինելուն այն է, որ ձեռնադրութեանց արարողութեան մէջ նզովում ենք թէ երկաքնակներին եւ թէ միաբնակներին:

Ժանսօթ. Թարգ.

պայմանաւորուած էր. թէ արդեօք Պերոզն իւր իսկական խոստումները չէր կատարել չը գիտենք, միայն թէ կրկին մեծամեծ կռիւներ տեղի ունեցան նրանց ու պարսիկների մէջ: Թէպէտ և Պերոզը մի քանի անգամ յաղթեց, բայց այն անպատնեբում, Կասպից ծովից դէպի արևելք, պատերազմներ վարելը շատ դժուարին էր: Նա ստիպուած էր երկու անգամ աննպաստ դաշինք կռելու. մի անգամ հենց ինքը թշնամուց գերի բռնուեցաւ: Նրա որդի Կաւաթը (Kavadh) երկու տարի իբրև պատանդ մնաց, մինչև որ մեծաքանակ փրկանք հատուցուեցաւ: Սակայն Պերոզը շարունակ խախտում էր իւր յանձն առած պայմանները. 484-ին ահագին բանակով թշնամու դէմ դուրս եկաւ: Մի սոսկալի ճակատամարտի մէջ նա անհետ կորաւ: Գերիների թուումն էր թագաւորի աղջիկը, Հեփթաղների թագաւորը դրան իւր հարեմն առաւ: 1

Մի ծանր ժամանակ հասաւ Պարսկաստանի համար: Թաղթողներն ողողեցին ամբողջ երկիրը: Մի առ ժամանակ թագաւոր չը կար: Բայց Կարինեան հզօր տնից Ջարմիրհրին յաջողեց տէրութեան մէջ կրկին կարգը վերականգնել: Սա Պերոզի մահուան ժամանակ գտնուում էր կրկին ապստամբած Հայաստանում. 2 որ նա արդէն գրեթէ նուաճել էր:

1. Ղազար Փարս. եր. 474—75. դրուագ Գ. գլ. 2Ծ. Հմմ. Սեբեոս գիրք Գ. գլ. Ա. Մ. Կաղանկատ գիրք Ա. գլ. ԺԶ. Ժ. Թ.

2. Ղազ Փարս. եր. 480 դրուագ Գ. գլ. 2Ծ. ըստ որում Ջարմիրհր չազարաւուխտը Հեփթաղաց պատերազմից

Արդ շտապեց սա մայրաքաղաք և Թագաւոր կրգեաց
Բաւաշին (Վաղարշ), կռուում ընկած Թագաւորի
եղբորը: Հաւանորէն բանագնացութիւն արաւ սա
յաղթողների հետ և տարեկան մի որոշ տուրքով
ազատուեցաւ նրանցից: ?

Վաղարշի մի այլ եղբայրը, Ջարեհ անունով,
որ նոյնպէս Թագի էր ձգտում, յաղթուեցաւ և
սպանուեց: Բայց Թագաւորը բաւական անզօր էր,
Հայերին նա այնու նուաճեց, որ պարսկական պետա-
կան կրօնը նրանց երկրից հանել խոստացաւ: Յ Այն
գովասանքը, որ հայերն ու ասորիք Վաղարշի հե-
զուժեան են տալիս, կարող է արգարացի լինել,
բայց Թերևս հիմնուած է նրա այն հակառակու-
թիւնների վրայ, որ ունէր զորաստրեան մոգերի
հետ: Արովհետև իւր գանձարանը շատ հասկանալի
պատճառաւ դատարկ էր, ուստի չէր կարողանում

ստաշ Վրաստան էր գնացել, իսկ Հայաստանում Թողել էր
Եապուն Միհրանանին: Ժ. Թ.

1. Այս նոյն անուն է, որի հետոյն ձեւն է վարագա-
յունարէն Արգեգէս) եւ որ քանի մի պարթեւ Թագաւոր-
ներ էին կրում: Հմմ. Մով Մաղանկ. գիրք Ա գլ ժէ:

2. Պարսկական աւանդութիւնն այս հանգամանքն այն-
պէս է պատմում, որ իբրև Թէ սա (կամ իսկապէս սրա
փոխանակ Մոհրան - Söchrâ, որ նոյն Վաղարշն է) Թշն-
միներին յաղթել եւ նրանց ստիպել է բոլոր աւարը յետ
դարձնել:

3. Ղազար Փ. դրուագ Գ. գլ. 2Ը. եր. 491. նուար-
սակի դաշնադրութիւնն է: Ժ. Թ.

մեծամեծների մէջ կուսակցութիւն ունենալ և բանակըն իւր հետ կապել. ուստի մոգերը (488-ին կամ 489-ին) այնտեղն հասցրին, որ նրա աչքերն հանուեցաւ և այդու կառավարելու անընդունակ դարձաւ: Որովհետև միայն այն անձը, որի բոլոր անդամներն ու զգայարանները ողջ են, նա կարող էր ըստ պարսկական օրէնքների թագաւոր լինել:

Սքա փոխարէն թագաւոր դրուեցաւ ԿԱՄԱՍՈՐ (Kavādh), Պերոզի որդին: Տէրութիւնը սրա ժամանակ շատ անհանգիստ վիճակի մէջ էր: Մենք լսում ենք լեռնական վայրենի ազգերի ապստամբութիւնների և Հայաստանի կրկին ուղբի կանգնելու մասին: Կաւասոր մտադիր չը լինելով իրեն գահ բարձրացնող աւագանու անձնուէր ծառայի դերը կատարելու, մի վտանգաւոր ճանապարհ բռնեց, ազնուականներին և մոգերին տկարացնելու. նա հովանաւորեց Մազդակին, մի կրօնական ու ընկերական վարդապետութեան եռանդուն քարոզչի՝ սա յանուն արդարութեան պահանջում էր, որ այն անձն, որ հարուստ է և մի քանի կանալք ունի, իւր ունեցածից աւելորդը կարօտեալներին տայ: Բանը միայն տեսականութեամբ չը վերջացաւ. շատ տեղ սկսաւ ստացուածքի և կանանց բաժանումն: Բայց ահա միացան ազնուականներն ու կղերականները, Կաւասորն գահավէժ արին և բանտարկեցին «Անյոյշ բերդում»: Թագն սաացաւ նրա եղբայր

1. Գիլգերդ է կոչուում այժմ ևւ գտնուում է Տիւսիսային Մուզիանում: ուր Հէնրի Ռաուլինսն գտաւ այդ քերդը:

Ջամնասալ (մերձ 497-ին), Բայց Կաւարը փախաւ
և ապաւինեց Տեփթաղներին, որոնց մօտ նա արգէն
իբրև պատանդ ապրել էր: Քաղաւորն իւր աղջիկը
նրան կնութեան տուաւ: Պերոզի վերջին ճակատա-
մարտում գերի ընկած դստեր տղջիկը. Տեփթա-
ղաց իշխանի օգնութեամբ կարողացաւ Կաւատ Զա-
մասպին գահավէժ անել և կրկին պարսից թագա-
ւոր դառնալ (428-ին կամ 499-ին): Սրա փա-
խուստն և կրկին գահ ամբառնալն երևում է ամե-
նազօրեղ մեծամեծներից մի քանիսի աջակցութեամբ
է տեղի ունեցել: Պարսկական աւանդութեամբ
Զարմիհրը նրան հետևել է նոյն իսկ այս գը-
ստրանքի մէջ, սակայն այս մարդու և Կաւատի
Տեփթաղների մօտ փախչելու մասին տեղեկու-
թիւններն այնքան խառնաշփոթ են, որ չենք կա-
րող դրանց հաւատ ընծայել: Ստոյգ է միայն, որ թա-
գաւորը իւր վերագարձից յետոյ խիստ դատաստան է
արել: Կնթագրելի է, որ նա արգէն իսկ այն ժամա-
նակ Զարմիհրին զոհեց, երբ նրան իւր վտանգաւոր
մրցակցին, Միհրանեան Շապուհի ձեռքը մատնեց:
Եյսուհետև հազիւ թէ Կաւատը Մաղղակեանների
հետ արած փորձը շարունակած լինի:

Յամենայն դէպս նա խաղաղութիւնը հազիւ
էր վերականգնել, որ հռովմէական պատերազմի
սկսաւ: Շատ բանագնացութիւններ էին տեղի ու-
նեցել, երկու տէրութիւններն էլ դաշինքը քիչ
շատ քանդել էին, խնդիրը միայն այն էր, թէ ար-
դեօք երկուսից մէկը պատերազմի պատճառ գտնել

ուղւում էր: Այդ ցանկութիւնն ունէր Կաւատը: Առ 502-ին ամառը սկսաւ այն սոսկալի կռիւների շրջանը, որոնց մէջ արևելեան Հռովմը և Պարսկաստանը փոխադարձաբար միմեանց այնքան տրկարացրին, որ դրանով հնարաւոր կացուցին արաբների յաղթանակը: Օգոստոսին առանց պատերազմի առաւնա Թէոդոսիոպոլիս (Կարին, Էրզրում), հռովմէական Հայաստանի մայրաքաղաղը: Յունուարի 10-ին, 503 թուի, եռամսեայ պաշարումից յետոյ ընկաւ Համիթ (Amid) քաղաքը և սոսկալի կերպիւ պատժուեցաւ իւր դիմադրութեան համար: Քաղաքի բնակիչներից բերաւոր անձինք մորթուեցան: Այս պատերազմը, որի մասին ասորի ժամանակագիրները մանաւանդ շատ Լաւ տեղեկութիւններ են հասցրել, հռովմայեցիք առանց եռանդի և առանց մի ընդհանուր ղեկավարութեան էին շարունակում: Միջագետքը սարսափելի կերպիւ աւերուեցաւ: Համիթ քաղաքը հռովմայեցիք կրկին ձեռք բերին 504-ին դաշնադրութեամբ կամ իսկապէս փողով: Բաղմաթիւ ճակամամարտներից և պաշարումներից յետոյ խաղաղութեան դաշն կուեցաւ 506-ի աշնանը, այս դաշնադրութեամբ ամենայն ինչ մնաց նախկին դրութեամբ: Հռովմէացիք կրկին յանձն առին տարեկան մի գումար հատուցանել Կովկասեան ամրութիւնների պահպանութեան համար: Պարսիկները խաղաղութիւն անելու են ստիպուել «հոնաց» մի պատերազմի պատճառով: Աչքի առաջ ունենալով այն անորոշութիւնը, որով այն ժամանակուան յոյները «հոնք» ա-

նունը գործ էին գնում, կարող չենք ասել, թէ ո՞ր լեռնական ազգը պիտի հասկանանք այդ անուամբ։ Որ Կաւասն այդ միջոցներին արտաքին կամ ներքին թշնամիներից նեղն էր ձգուած, տեսնում ենք այն հանգամանքից, որ Անաստասիոս կայսեր կողմից զաշանց մի յայտնի դրժման ժամանակ Կաւատը գործով չարգիլեց։ Անաստասիոս կայսրն անմիջապէս սահմանի վերայ, Գարա գիւղում, մի մեծ ամրոց շինեց, որ սպառնում էր Մծրնին։ Քանի դեռ Անաստասիոսը կենդանի էր, թշնամական ոչ մի գործ տեղի չունեցաւ։ Բայց Յուստին Ա. (9. յուլիս 610—1. օգոստ. 527) թուում է՝ թէ դադրեցրեց պարսիկներին պայմանաւորուած դրամն հատուցանելու։ Գրա համար Կաւատը թող տուաւ, որ արաքները հռովմէական երկիրներն ասպատակեն, Հռովմէական բանակները կրկին աւերելով խուժեցին պարսկական Հայաստան։ Սրա վրան աւելացան և խիստ երկպառակուածիւններ կովկաս—պոնտոսեան երկրների վերաբերութեամբ, որոնց վերայ երկու տէրութիւններն էլ գերիշխանութեան իրաւունքներ էին յայտնում։ Սակայն Կաւատն այդ ժամանակ քիչ ցանկութիւն ունէր կռուի։ Թերևս նա համոզուել էր, որ տւական օգուտներ անհնար է ձեռք բերել։ Կրկին և կրկին նորոգուող բանագնացութեանց մէջ նա միայն մի դիտաւորութիւն ունէր, նա ցանկանում էր Խոսրովի, իւր ամենասիրելի և անշուշտ ամենաընդունակ որդու համար գահն ապահովել, թէպէտ և նա աւագ չէր, այդ նպատակով մի տեսակ երաշ-

խաւորութիւն էր ուզում կայսրից, որ պէտք է Կոստովին որդեգրէր: 1 Այս և այլ բաների մասին բանագնացութիւններ էին անում Մծբնում: Եթէ գործերի ընթացքն այնպէս են, ինչպէս մեզ հաղորդուած է, ասել է թէ հռովմայեցիք շատ սխալ են վարուել: Յամենայն դէպս բանագնացութիւններն ապարդիւն եղան և երկու կողմերն էլ սաստիկ դրժգոհ մնացին: Հռովմէական պատգամաւորութեան պարագլուխը պաշտօնանկութեամբ ազատուեցաւ, իսկ պարսկականինը, որ թէպէտ թագաւորին անձնականապէս մեծ ծառայութիւն էր մատուցել, գլխատուեցաւ: Այս բանագնացութիւնները տեղի են ունեցել 525 կամ 526-ին, Կոիւն 2 սկսաւ դեռ Յուստին կայսեր մահուանից առաջ: Արդէն 527-ի ամառը սահմանի վրայ կատաղութեամբ կոռուում էին: Հռովմէացիք մի ապարդիւն յարձակումն արին Մըծբնի վրայ, պարսիկներն էլ մի նոյնպիսի անհետեանք արշաւանք Դարայի վրայ:

Այս բազմամեայ պատերազմների ընթացքում որ յաճախ բանագնացութիւններով ընդհատուում էր, Բելիագարը երևան է գալիս իբրև զօրավար: Մի աչքի ընկնող իրողութիւն էր այս միջոցին ի մի-

1. Գլխաւոր խնդիրն այն է, որ Ծոսորովի նշանակութիւնը կայսեր որդի անունով անշահ կը բաշտօնանոր, տիրորսների եւ պատիւների մեծապէս սիրահար պարսիկների մէջ:

2. Գլխաւոր աղբիւրն է բացի Պրոկոպիոսից մի ասորական պատմութեան (Lamb's Anecdota syr. Bz. 31)

ջի այլոց և Մունդիւրի Ասորիք ասպատակելը: Սա էր արար աւատական իշխանն Հիրայի, նոյն իսկ այն իշխանական տնից, որ յիշուեցաւ վերևում: Կաւատին նա քիչ առաջ չափազանց զօրաւոր էր երևացել, ուստի մի առ ժամանակ խլել էր նորանից իւր տիրապետած երկիրն և կամ նրա մի մասը և տուել էր Հարիթի իշխանին, որ Կինդայի արքայական բազմաճիւղ ընտանիքիցն էր: Հազիւ թէ հաւանական լինի այն տեղեկութիւնը, որի համաձայն այս իրողութիւնը իբր թէ կապ է ունեցել Մազդակեանների շփոթութիւնների հետ:

Երբ հռովմէական պատերազմները սկսան, Կաւատը յետ դարձրեց պատերազմի մէջ փորձուած Մունդիւրին իր ամբողջ տէրութիւնը: Սա 529 թուի գարնանը յարձակուեց Ասորիքի վրայ, աւերեց բոլոր երկիրը մինչև Անտիոք և ահագին բազմութեամբ գերիններ բերաւ, որպէս զի դրանց համար փրկանքներ ստանայ: Նա մի վայրենի հեթանոս էր, որ մօտաւ մէջ մի ասորական վանքի 400 կոյսերին մորթելով զոհ բերաւ իր աստուածուհի Ուզզային (Աստղական աստեղ): Հէնց նոյն տարում պատերազմի մէջ ընկաւ նրա ոսոխ Հարիթը:

Կինդայի արքայական տոհմից իր ձեռքն ընկած գերիններին Հիրայում սպանել տուաւ նա: Ամբողջ կէս դար շարունակ նա հռովմէական հպատակների սարսափն էր իր ասպատակներով: առանց հարցնելու խաղաղութիւն է արդեօք թէ պատերազմի վերջապէս ընկաւ նա (յուշիս 554) հռովմէական արար

իշխան Հարիթի դէմ վարած պատերազմում այս
Հարիթը Զարալայի որդին էր, որի գերի բռնը-
ուած որդուն նա նոյնպէս Ուզգային զոհ էր բերել,
Մունդիրն էր նոյնպէս, որ Վաւատին դրոշմ էր մի
հարիւրամեայ փորձից յետոյ կրկին Ասորիք աս-
պատակելու համարձակուել (531): Պարսիկները ա-
ռաջ անցան Եփրատի աջ ափով դէպի հիւսիս, իսկ
Բելիազարն ստիպեց նրանց յետս նահանջելու: Սա-
կայն Վայինիկոսի (Ռաբա) մօտ, ուրեմն սահմանին
մերձ, մի ճակատ տեղի ունեցաւ, որի մէջ Բելիա-
զարը բոլորովին ջարդուեց (19. ապրիլի 531): 2ր
նայելով այս յաղթութեան պարսիկ զօրավարը
ստիպուեցաւ յետ դառնալ: Միջագետքում այս
տարի պարսիկները մեծ յաղթութիւն ունեցան և
արդէն Մարտիրոսոպոլիս (Նփրկերա, Maiferkat, արա-
բերէն Maijáfarkin) մեծ բերդն առել էին գրեթէ,
երբ լուր հասաւ թէ թագաւորը փոխուել է, որից
յետոյ զինադադար եղաւ:

Իւր մահուանից մի քանի տարի առաջ Վաւատն
ինքը մի սոսկալի վախճան էր պատրաստել Մազդակ-
եանների համար: Սրանք թուում է թէ կրկին այն-
քան զօրացել էին, որ չը նայելով իրենց տեսական
գաղափարականութեան, հասարակութեան և տէրու-
թեան հիմունքները կործանելու էին սպանում,
ուստի այլևս չէր կարելի համբերել նրանց: Մազ-
դակեանների չարադէտ վախճանը, որ ըստ արևել-
եան սովորութեան անչափ արիւնաթաթաւ էր, տե-
ղի ունեցաւ 528-ին կամ 529-ին առաջնորդու-

Թեամբ արքայորդի Խոսրովի, որի հետ հարկաւ համաձայն էր և Թագաւորը:

Կաւատը մեռաւ 13-ին սեպտեմբերի 531 Թուի, 92 տարեկան հասակում: Անշուշտ նա Խոսրովին յաջորդ էր նշանակել: Մի շատ լաւ վկայուած համբաւի համաձայն մինչև իսկ մահուան անկողնում նրան Թագաւոր է պսակել տուել: Ետոսրով Ա. (Chosroes, Chosrau), որ կոչուում էր Անուշաուան (Anoscharvân = Երանելի), յամենայն դէպս մի մեծ Թագաւոր էր: Մի գաղափարական իշխանի տիպար, ինչպէս արևելցիք նրան հանդիսացնում են, հարկաւ չէր նա ամենևին, իսկ «արդարագատ» մականունը նա իրաւունքով է կրում: Գետնահարկի կանոնաւորումն, որ նրա հայրն էր սկսել, և այն միջոցները, որ հարկահանութեան վրայ վերահսկելու համար ձեռք առաւ, պէտք է հպատակներին էլ այնքան ձեռնտու եղած լինին, որքան և արքունի գանձարանին: Գոնէ դրամական տեսակէտով ամենանշանա-

1. Որ Ետոսրովի արքայ անուանուելը իւր հօր կողմից պա սիկ աւագանուն իւր զարմացրել է, ուղղա՛ի անհնարին է: Պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ Պրոկոպի ասանդածները այս գահաժառանգութեան եւ դրան կից պարագաների մասին, հիմնուած են Կ. Պոլիս փախած, իսկական կամ ոչ իսկական, գահաժառանգի (Կաւատ) որդի Զամի, Թոռն Կաւատ Թագաւորի պատմածների վրայ: Եւստե չե՞նք կամենում հարկաւ ամուհի, որ այնպիսի բաւել, որպիսիք են արքայազների մերժումն եւ զգնատումն ագգասաւոր պաշտօնեաների, չէին կարող տեղի ունենալ Ետոսրովի Թագաւորութեան միջոցին:

ւոր զաւառում: Բարեշնորհալում (Իրաք) սրանից սահմանուած հարկահանութեան կարգը, մինչև Սասանեան տէրութեան անկումն անգամ արևելեան հանգամանքներին համաձայն ծանր չէ երևացել մինչև իսկ շատ արդիւնաւէտ է եղել տէրութեան համար: Այս մասին մենք ունինք արաբների անժխտելի վկայութիւնը, որոնք մահմետական շրջանի հարկերի ծանրութեան մասին խօսելով, միևնոյն ժամանակ տէրութեան դրամական վիճակին աճող վատթարանալն են շեշտում: համեմատելով պարսկական ժամանակի հետ:

Հասարակական բարեկեցութեան մասին հոգաց Խոսրով կամուրջներ, ջրանցքներ, թմբեր և լին շինելով և նորոգելով: Մազդակեանների ջնջումով, որ նա իր կառավարութեան հէնց սկզբում աւարտել էր, այնքան երախտիք ունէր զօրաստորեան կրօնի վրայ, որ մոգերը նրան բոլորովին անձուէր էին, բայց Խոսրով թոյլ չը տուաւ նրանց երբէք իր վրայ իշխելու: Բարձր աւագանուն նա կարողանում էր ճարտարութեամբ, բայց առանց վիրաւորելու, իրեն ծառայեցնել: Տէրութեան ազնուապետական հիմունքները թուում է թէ նա առաւել զօրացրել է քան թէ տկարացրել: Շրջահայեցութեամբ միջոցներ ձեռք առաւ Մազդակի առաջբերած ստացուածքի և ընտանեկան յարաբերութիւնների անկաշունութիւնը մասամբ գոնէ բառնալու: Առանձին խնամք ցոյց տուաւ նա զօրքի կազմութեան: Խոսրովն անժխտելի ձգտումն ունէր դէպի արևմտեան կր-

Թուօթիւնը, Հասկանալի է ի հարկէ, որ անկարելի է սպասել, որ մի ասիացի բունակալ յունական հանձարի ստեղծած ամենալաւն ու ամենազնիւը կարողանար գնահատել մի այնպիսի ժամանակ, երբ նոյն իսկ՝ Եւրոպայում շատ սակաւները միայն այդ բաների համար քիչ շատ հասկացողութիւն ունէին:

Այն հեթանոս փիլիսոփաները, որոնք նրա մօտ գնացին Պարսկաստանում փիլիսոփայութեան տէրութիւնը | գտնելու յուսով, յետ դարձան յիրաւի շուտով յուսախաբ, բայց Խոսրովի համար յաւիտենական փառքի արժանի մի գործ էր այն, որ 549 թուի խաղաղութեան դաշինքի մէջ նրա ձեռներեցութեամբ որոշուեցաւ, որ այդ փիլիսոփաները հռովմէական տէրութեան մէջ կարող լինեն ազատօրէն իրենց կրօնը պաշտելով ապրել: Եւր քրիստոնեայ հպատակներին, քանի որ նրանք օրինապահ էին, ոչ միայն ոչ մի վիշտ չը պատճառեց, այլ ուղղակի պաշտպանեց նրանց հաւատը և այդպէս վարուեց ոչ միայն նեստորականների վերաբերութեամբ, այլ նաև միաբնակների, որոնք հռովմէական տէրութեան հետ աւելի սերտ կապեր ունէին, քան թէ նեստորականները: Ցերութեան կրօնից դառնալը հին օրէնքի համաձայն մահուամբ էր պատժուում և մոգակրօնների մէջ քրիստոնէութիւն քարոզել խստիւ արգելուած էր. արդ երբ միաբնակ Ահուդէմէհ

1. Համեմատիր Gibbon' cap. 40. Spiegel, Eran, Alterthumskunde 3. 461.

արքան, որ առաջ Թագաւորից մեծամեծ նպաստներ էր ստացել իւր վանքի շինութեան համար, Թագաւորի որդկանցից մէկին միրտեց, որ ապա հռովմէացաց մօտ փախաւ. Խոսրովն այդ կրօնաւորին ծանր պատժի չենթարկեց, այլ երկու տարի շարունակ, մինչև իր մահը (12. օգոստ. 575), Թեթև արգելանքի տակ պահեց, այնպէս որ նա կարող էր մինչև անգամ իր աշակերտների հետ յարաբերութիւն ունենալ, և Քրիստոնեաների համակրութիւնն անգամ նրա միւս անհնազաւթ որդուն, ապստամբ արքայազն Անուշազատի համար, ոչ մի հալածանք չը յարոյց նրանց դէմ: Սակայն Խոսրովը մի Թոյլ և մեղկ իշխան չէր, այլ եռանդուն, երբեմն և խիստ, մինչև իսկ անագորոյն և պատերազմասէր. 2

Խոսրովի գահակալութիւնից յետոյ սկսուած բանաբնացութիւնները վերջացան մի տարուանից յետոյ մի «յաւիտենական խաղաղութեամբ» (սեպտ.

1. Ահուղէմմէնի ասորական չը տպագրուած) կենսագրութեան համաձայն, որ հաղորդել է ինձ աշակերտներիցս մէկը: Կենսագիրը, ո. ստիպուած է ակամայ այստեղ մի հին արբելեւան միապետի բոլորովին անօրինակ մեղմութեանը վկայելու, Թագաւորին սատանայական բռնակալ ներկայացնելու ձգտման յագորդ է տալիս այնու, որ մի շափազանց անշնորհ հրաշքի միջոցով մի արգելքի մասին է պատմում, որ Թոյլ չէ տուել արքայի դէմ նիւթուած սպանման նախագիծն իրագործուէր:

2. Յոյն մատենագիրների ամնպաստ վկայութիւնները, ինչպէս օրինակ Պրոկոպիոսինը, յառաջանում են այն տեղից, որ Խոսրով այնքան յաճախ զգալի կերպիւ վնասել է Բողոքականացոց եւ Նուաստացոց:

532.) Լուովմայեցիք համաձայնեցան տարեկան մի մեծ գումար վճարելու և այլ զիջումներ էլ արին, իսկ պարսիկները վերադարձրին Լազիստանի (սև ծովի արևելեան ծայրում, հին Կողքիսում) մի քանի բերդերը: Ինչպէս երևում է, պարսից թագաւորն էլ շատ էր խաղաղութիւն ցանկանում: Հաւանօրէն այդ խաղաղութիւնը նա գործ դրաւ անմիջապէս իւր տէրութեան սահմաններն ապահովելու ընդդէմ զանազան բարբարոսների: Աւանդութիւնն արդար կերպով նրան վերագրում է մեծամեծ ճիգեր Կովկասեան և հիւսիս արևելեան սահմանների ապահովութեան համար: Սրան են վերաբերում նոյնպէս և մի քանի ըմբոստ ցեղերի բռնի գաղթեցնելը: Մի քանի տարուանից յետոյ նա կրկին իրեն այնքան զօրաւոր զգաց, որ կարող էր հռոմների դէմ պատերազմել: Թերևս իսկապէս վախենում էր նա այդ միջոցներին Յուստինեանոսի Ափրիկէում և Իտալիայում տարած յաղթութիւններից և կամենում էր խանգարել բիւզանդական կայսրութեան չափազանց զօրանալուն:

Գոթերի թագաւոր Աիտիգէսի դեսպաններին երևի պարսից թագաւորին հասկացրած կը լինին դրանցից պարսից տէրութեան համար յառաջացող վտանգները: Առաւել ևս գրգռած կը լինի նրան այն հանգամանքը, որ բիւզանդեան Հայաստանի նախարարները, որոնք բազմադիմի անիրաւութիւնների պատ-

Ճառով ապստամբել էին, իրեն օգնութեանը դիմեցին, թէպէտ և իրենք էլ քրիստոնեայ էին, Գաշնադրութեան պայմանների մանր խախտումներ թոյլ էին տուել թէ հոռոմները և թէ պարսիկները, դրա մասին արդէն իսկ հոգացել էին երկու տէրութեան սահմաններում բնակուող արարները, Յամենայն դէպս Խոսրովն այս անգամ պատերազմ էր կամենում: Այս պատճառաւ էլ 540 թուին դուրս եկաւ նա վաղաժամ, որպէս զի Շապուհ Ա. -ի պէս Ասորիքի վերայ յարձակուի:

Ամրագոյն քաղաքների մօտով, որոնք մեծամեծ գումարներ էին տալիս իրրև փրկանք, անցնում էր նա, իոյ դիմադրողներն առնում էր կրօնով: Ամէնից առաջ այդպիսի վիճակի ենթարկուեց համաշխարհաքաղաք Անտիոքը: Զօրքն այդտեղից անչափ աւար տարաւ իւր հետ, դրանց մէջ շատ գեղարուեստական ճարտարագործութիւններ: Քաղաքն այրեց և բնակիչներին գերի վարեց: Այսպէս կոչուած «հռովմէական» ծովի եզերքն հասնելուց յետոյ, յաղթական կերպիւ անցաւ նա հիւսիսային Ասորիքի և Միջագետքի միջով արևմուտքից դէպի արևելք: Գարա ամրոցն էլ, որ իբրև դաշնադրութեան հակառակ կառուցուած մի բերդ միշտ պարսիկների աչքին փուշ էր, սափալուած եղաւ փրկանք վճարելով ազատուել: Միայն Խառանի բնակիչները, որ ըստ մեծի մասին հեթանոս

նոսներ էին, ուստի և հաւանօրէն համակրելի կը լինէին մի ոչ քրիստոնեայ տէրութեան, առանց փրկանքի ազատուեցան:

Ամառուան վերջին, առանց բաց դաշտի վրայ դիմադրութեան հանդիպելու, յետ դարձաւ նա Տիգրան, Հին բարբարոսական այն սովորութիւնը, որով ամբողջ քաղաքների և երկրների բնակիչներ գաղթեցնում էին, Սասանեանները պահպանել էին: Բայց Խոսրովն առաւել ևս քան Շապուհ Բ.-ը այս միջոցը գործ դնելու նպատակ ուներ արևմուտքի կրթութիւնն և ճարտարութիւնն իրեն ծառայեցնելու: Գերի բերուած Անտիոքացոց համար հիմնեց նա իւր մայրաքաղաքին մօտ մի յատուկ քաղաք «Խոսրով—Անտիոք», որ «Հոռոմների քաղաք» և կոչուում է: Այս քաղաքը նա շինել տուաւ կարելի եղածին չափ արևմտեան ձևով: Նոր քաղաքացիների համար նա լաւ հող տարաւ, նրանց շնորհեց կրօնական ազատութիւն, մինչև իսկ մի քրիստոնեայ քաղաքապետ կարգեց նրանց վրայ: Այս քաղաքի հիմնարկութիւնը մի յիշատակի արժանի փաստ է հռովմէական քաղաքակրթութեան ճանաչողութեան համար: Քաղաքիս բնակիչները պահեցին իրենց բարձր ու վարձը մինչև պարսից տէրութեան անկումն, և օրինակի ազագաւ ձիար-

1. Սեբ. ibid վե՛ Անշատոց Խոսրով, զոր անուանեալ Եսահատամին Ոկնոյ կոչնն: Անշատոց աղաւաղուած է Անտիոքից: Ժ. Թ.

շաւներն այդտեղ նոյն եռանդով էին շարունկուում, որպէս և հին Անտիոքում:

Պատերազմի երկրորդ տարում Խոսրովը կանչուելով Լազիստանի բնակիչներին, արշաւեց դէպի այն կողմն, հասաւ մինչև Սև ծովը և առաւ ամուր Պետրա քաղաքը: Միջագետքում քանի մի տարի շարունակ փոփոխակի յաջողութեամբ կռիւ մղուեցաւ, 546-ին զինադադար եղաւ հինգ տարով, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հռոմները մի նշանաւոր գումար վճարեցին պարսիկներին, Լազիստանը սակայն խաղաղութեան մէջ ընդունուած սահմանից դուրս մնաց, նոյնը տեղի ունեցաւ և 553-ին, երբ խաղաղութեան դաշն էլի հինգ տարով երկարացուեցաւ:

Երկու տերութիւնների սահմաններում քնակող արաբացիք էլ այդ միջոցներին շարունակում էին կռուել միմեանց հետ: Միայն 556-ին խաղաղութիւն հաստատուեցաւ և Լազիստանում, ուր հռոմները յաջողութիւններ էին ունեցել, և 562-ին Ծննդեան տօների ժամանակ մի խաղաղութեան դաշըն կռուեցաւ 50 տարով: Հռոմները պարտաւորութիւն յանձն առան վերստին տարեկան մի նշանաւոր գումար վճարելու, պարսիկները հրաժարուեցան Լազիստանից, բայց այն խնդիրը, թէ ո՞ւմ պիտի պատկանի այդ երկրին հարեւան Սուլանեան, մընաց անորոշ: Իբրև մի բացառութիւն յայտնի են մեզ այս դաշնագրութեան յօդուածները. դրանց մէջ նշանաւոր է այն, որ հռոմները Պարսկաստա-

նի քրիստոնէից համար կրօնի կատարեալ ազատութեան պայմանն ընդունել են տալիս, բայց իրենք էլ ընդունում են, որ դրանց զօրաստարեանների մէջ քարոզութիւն անելն արգելուած է (և ի հարկէ, այդ արգելքի դէմ գործողներին խիստ պատիժ տալը դաշինքի խախտում չէ կարող համարուել):

Զինադադարների (547—562) ընթացքում մեծամեծ փոփոխութիւններ տեղի ունեցան արևելքում: Այդ ժամանակներում հիւսիսային (Պարսկաստանի) անապատներում մի զօրաւոր տէրութիւն էր կազմուել. դա էր թիւրքերի տէրութիւնը, որոնց անուն այժմ առաջին անգամ արևմտեան ազգերին յայտնուեցաւ: Թիւրքերի թագաւորը (Խաբան), որ յունական աղբիւրներում Զիլզիբուսս և Պարսկա—արաբականներում Սինջիբուս է կոչուում, գրաւեց Հեփթաղների Աքսոս գետի աջ ափի երկրները, իսկ հաւանօրէն դրա հետ միաբանած Խոսրով վը տիրեց ձախ ափի երկրներին (560): Այսպէս ուրեմն Բակարիան, որի տէրերից Պարսկաստանն այնքան չարիք էր տեսել, միացուեցաւ Սասանեան տէրութեան հետ և Պերոզի կորստեան վրէժը լուծուեցաւ: Թէ ի՞նչքան պարսից աւանդութիւնն ուշ ժամանակումն է հաստատուել, կարելի է այն տեղից նկատել, որ առաջին անգամ այս ժամանակ ձեռք բերուած Աքսոսի սահմանը համարուում է իր-

րև ի սկզբանէ անտի գոյութիւն ունեցող մի սահմանագիծ Իրանի և Թուրանի մէջ և թիւրքերին միշտ դրացի է համարոււմ Իրանցիների հետ: Թէպէտ և Խոսրով ամուսնացաւ Խաքանի աղջկայ հետ իւր բարեկամական դաշն ամրացնելու համար, բայց շուտով այդ բարեկամութիւնը փոխուեցաւ թըշնամութեան, որ Թիւրքեստանի և անապատների տիրապետների ու Խորասանի տէրերի միջև գրեթէ բնական մի բան է: Խոսրովի այլ աշխարհակալութիւններն էլ այս ժամանակին պիտի վերաբերին: Երբ պարսիկը խաղաղութեան դաշն կուելու ժամանակ յայտնոււմ է, որ իւր տէրը իւր թագաւորութեան օրուանից արդէն 10 ազգեր է նուաճել, և երբ աւանդութիւնը 7 արևելեան երկրներ է թուոււմ, որոնց նա տիրել է, մինչև իսկ ժամանակով ձախորդութեամբ կորցրած երկրները տէրութեանը կրկին նուաճել է, դա գրեթէ նոյն միտքն ունի: Պարսից պարծենկոտ բարքն աչքի առաջ ունենալով չէ կարելի այդ բոլորին բառացի կերպով հաւատալ: Որ Խոսրովն երբ և իցէ տիրած է ամբողջ Աֆղանիստանին և Սինդին, ինչպէս կը հետևի վերևի յիշատակութիւնից, շատ անհաւանակած է: Սակայն աներկբայ է, որ նա տէրութեան արևելքն ամէն կողմից ընդարձակել ու ապահովել է: Բացի սրանից պարսկական համբաւները սրա մասին բոլորովին առասպելական են: Որինակ, սրան վերագրոււմ են Յէլլոն կղզու նուաճումն: Պարսիկները սրան համարոււմ են Վուամ Ե.-ի պէս տիեզերակալ:

Քիչ արկածախնդրական էր խկապէս Եմենին տիրելու ձեռնարկութիւնը (շուրջ 570): Այս երկրին տիրել էին 525-ին քրիստոնեայ հաբէշները: Եմենի իշխաններից մին խնդրեց Խոսրովին, որ իրեն օգնէ երկիրը այդ սեամորթներից ազատելու համար: Սակաւիկ մի տատանուելուց յետոյ թագաւորը ծովով ուղարկեց մի փոքրիկ բանակ: Վահրիձի հրամատարութեան ներքոյ, որ յիրաւի արխսինեան անգօր տիրապետութեան վախճան տուաւ և երկիրը հպատակեցրեց Խոսրովին: Այսպէս մնաց այս երկիրը ձևական կերպով պարսից իշխանութեան տակ, մինչև մահմետական դառնալը: սակայն բացի հարկ ուղարկելուց, որ անշուշտ շատ ողորմելի բան էր և որ հազիւ թէ կանոնաւոր կերպով գալիս էր, տէրութիւնը այդ հեռաւոր գաւառից ոչ մի օգուտ չէ ստացել: Մի այնպիսի անծովագնաց ազգի համար, որպիսին պարսիկներն են, անօգուտ է որ և է երկիր, որի ափը կարելի է դուրս գալ նաև ո՞վ յարմարապէս: Մի պարսկա-եմենեան ծովային վաճառականութեան ոչ մի հետք չենք գտնում: Շատ կարելի է որ Խոսրովն աչքի առաջ ունեցած լինի հարաւ արևմտեան Արաբիան գրաւելով վաճառաշահական օգուտներ հոռոմներից խլելու և պարսիկներին սեփականացնելու, ինչպէս որ առհասարակ վաճառականական յարաբերութիւնները տէրութեան թշնամական և բարեկամական յարաբերութեանց մէջ դեր են խաղում: այսպէս մանա-

ւանդ առանձին դեր էր խաղո մ մետաքսի վաճառակաւնութիւնը ներքին Ասլայի հետ:

Առանց ներքին կռուի էլ շիշիեց Խոսրովը: Մերձաւորապէս 551-ին նրա որդի Անշաղաղը, որ մի յանցանքի համար Սուզիանա էր աքսորուած, լսելով որ իւր հայրը ծանրապէս հիւանդացել է, արքայ հրատարակեց իրեն և ապստամբեցաւ: Սայենուեցաւ քրիստոնէից, իւր մօր կրօնակիցների վրան: Սակայն նա չուտով նուաճուեց և գերի բռնուեց: Նրան սպանել չը տուաւ Խոսրովը, այլ դէմքի մի թեթեւ կերպարանափոխութեամբ թագաւորելու անընդունակ դարձրեց:

Խոսրովն իւր թագաւորութեան վերջին տարիները լրկին հռոմների հետ կռուել ստիպուած էր: Սրանք բարեկամացան թիւրքաց Խաքանի հետ, որ այժմ Պարսկաստանի վտանգաւոր թշնամին էր դարձել: Պարսիկներն աշխատում էին հռոմների ու Խաքանի յարաբերութիւններն ըստ կարելոյն խանգարել: Հռոմները բացի դրանից դժգոհ էին Եմենի քրիստոնէական տէրութեան կործանելու մասին: Սակայն սրանք երկրորդական բաներ էին:

Մինչև իսկ Յուստին Բ. (565 թ. նոյեմբ. 14—578 թ. 6 հոկտ.) կայսեր դաշնագրութեան համաձայն որոշուած տարեկան հարկի վճարի դադարումն պատճառ չէր լինիլ անմիջապէս կռուի բացուելուն: Սակայն պարսիկները կարող չէին հանդարտութեամբ դիտել, թէ ինչպէս յանկարծ բոլոր հայաստանը հռովմէական դարձաւ: Հայ նախարարները

կրկին խորհեցան ապստամբել: Եկնդեցակամներն եւ մոլե-
ռանդացած ամբոխը ոտքի ելան, երբ Դուին մայրաքաղա-
քում պարսիկները մե կրակատուն սկսան շինել, եւ Սուրէն 1
պարսիկն սպանուեցաւ (571) գարնանը: Ապստամբները ռե-
մեցին Գ. Պոխ: Նոյնպէս վարուեց վրաց Թագաւորն Հա-
յաստանի հիւսիսում: Արդ անընդունակ կայսրն երեւակայեց
Թէ այդ երկիրն էլ կրկին հռովմէական դարձաւ եւ երկուսն
էլ առաւ իւր հովանու տակ: Այսու պատերազմը հրատա-
րակուած էր արդէն: Ինչքան էլ որ մենք այս պա-
տերազմի մասին լաւ ժամանակակից զեկուցում-
ներ ունինք, այսու ամենայնիւ պակասում է
մի կատարեալ ժամանակագրական ստոյգ ընդհա-
նուր տեսութիւն. Մծբինը հէնց սկզբում հռոմ-
ներից իզուր պաշարուեցաւ, ընդհակառակն Գա-
րան Խոսրովն առաւ վեցամսեայ պաշարումից ետքը
(573): Նոյնաժամանակ նրա Ադարմահան զօրավարն
յարձակուեց Եփրատի աջ ափիցը Ասորիք և նոյն-
պիսի աւերումն գործեց, ինչպէս 540 թուի բանակը:
Առանձնապէս քանդեց նա Ապամէան և բնակիչներին
գերի տարաւ: Գարայի առաջ Միջագետքի միջով անցնե-
լուց յետոյ, միացաւ նա արքայի բանակի հետ, Գերի-
ներն ըստ մեծի մասին բնակեցուեցան Նոր—Անտի-
ոքում: Տիրբրիոսը, որ Սոփիա կայսրուհու հետ Գ.
Պոլսում կառավարում էր և 574 թուի գեկտ. 7-ից
սկսած ձեւական կերպով էլ աթոռակից էր անուան-

1. Նոյն հին ցեղից, որի անդամներէց մին 600 տա-
րի առաջ Կրաստին սպանել էր:

ուած: խաղաղութիւն էր ցանկանում: Սակայն մի եռամեայ զինադադարի ընդունուելն անգամ կատարեալ խաղաղութիւն չը բերաւ: Հայաստանն իսկուպէս այս զինադադարի դաշինքի մէջ չէր առնուած: Արդ Խոսրովը ՏԻՏ Թուի սկզբին ինքն անձամբ Հայաստան յարձակուեց եւ առաջ անցաւ մինչեւ Կապադոկիայ: Հարակաւ նա ստիպուած եղաւ հռոմեացի զնդեցի առաջ յետ քաշուի: Սրանք աւարի առան նոյն իսկ Խոսրովի բանակը, սակայն չը կարողացան արգելել, որ նա Սեբաստիան և Մելեոփինէն չայրէ և անվտանգ յետ չը գառնայ իւր երկիրը: Նրան հալածող հռոմեացիք Թէպէտ եւ գրաւեցին պարսից Հայաստանի մեծ մասն եւ յետեղ էլ ձմեռեցին, բայց հէնց յաշորը տալին այնտեղից դուրս վճռուեցին: Սրանց մինչեւ իսկ չէր յաշորուել այդ ազգի համակրութիւնը գրաւել, որ Թէպէտու երեստոնեայ էր, բայց չէր պատկանում հռոմեացի տէրունի կեկեղեցուն, այլ հերձուածողական միաբնակութեան էր յարած (?): Սակայն զինադադարի վերջանալուց առաջ պատերազմ բրդաւ և Հայաստանի սահմաններէ ից դուրս: Ար հռոմեացիք պարսիկներէից աւելի մալդասիրարար չը վարուեցան, երևում է նրանից, որ պարսից սահմանակից Արզանենէ և հանգի քրիստոնեայ բնակիչներին գերի վարեցին: գեռ մի աւանձին շնորհ համարուեցաւ այն, որ դրանց բնակավայր տուին Սիպրոս կղզու վրայ (577): Խաղաղութեան համար բանագնացութիւնները կրկին և կրկին նորոգուում էին: Նորագոյն փորձառութիւններէից յետոյ Կ. Պոսում դիւրաւ հրաժարուեցան պարսից Հայաստանից եւ Վրաստանից: Պատուոյ խնդիր կազմող կէտի վերաբերութեամբ, այն է՝ Կ. Պոլիս փախած հայ աշխարհական և եկեղեցական մեծամեծներ-

րին պարսից վրէժխնդրութեան չը յանձնելու վերաբերութեամբ, արդէն իսկ համաձայնութիւն կարող էր կայացած լինել, Գայթակղութեան քար մնաց Գարա ամրոցը, որի վերադարձման վրայ հռոմէներն հասկանալի կերպով պնդում էին: Այսուամենայնիւ համաձայնութիւնը կը կայանալ և խաղաղութիւնը գլուխ կը գար, եթէ Տիբերիոսի միահեծան կայսր դառնալուց (4 կամ 6 հոկտ. 578) քիչ յետոյ Խոսրովը չը մեռնէր (մերձ փետր. 579):

Նոր թագաւոր Որմիզդ Դ, Խոսրովի և թիւրք Խաքանի աղջկան որդին, ամբարտաւան էր և նոր ձեռնարկութիւններ սիրող, Կ. Պօլսում գլխաւոր մնացին այն բանից, որ նա մինչև իսկ իւր գահակալութիւնը չը յայտնեց, մինչդեռ երկու արքունիքն էլ այդպիսի յայտարարութիւններ մինչև իսկ պատերազմների ժամանակ ամենայն ձեւակալութեամբ անում էին: Յոյն յատենագիրներն Որմիզդի վրայ առհասարակ վատ են խօսում: Պարսկական աւանդութիւնն էլ պատմում է, որ նա չարամիտ էր և շատ արիւն է թափել: Որ նա իւր եղբայրներին սպանել է գահակալութեան ժամանակ, գիտենք մի ժամանակակից, որ սակայն ինքն է յայտնում, որ այդ մի բարբարոսական և պարսիկ սովորութիւնն էր: Աւանդութիւնը սակայն միւս կողմից ասում է, որ նա առանց անձի պատուին նայելու ամենայն խստութեամբ արդարադատութիւն

էր անում և հասարակ մարդկանց պաշտպանում էր մեծամեծների ընդդէմ: Նրա խստութեան ենթարկուում էին միայն մեծամեծները: Սրան համաձայնում է և այն հանգամանքը, որ նա հասարակ հետևակ գնդերը խնամում էր, իսկ ազնուականներից կազմուած զրահաւոր հեծեալների պատիւը նուազեցնում էր: Մոգերին ևս գրգռեց նա, և այն էլ իրեն մեծ պատիւ բերող մի վճռով, երբ նրանց քրիստոնեաներին նուաստացնելու բաղձանքը հեգնօրէն մերժեց: Վասամբ ինչ սա նմանում է Յազկերտին, որին և ճակատագրակից Եղաւ: Սրա դժբաղդութիւնն այն էր, որ աշխարհական և հոգևոր մեծամեծներին չկարողացաւ այն մտաւոր գերիշխանու թեամբ ղեկավարել, ինչպէս իւր հայրն:

Նրա թագաւորութեան բոլոր ժամանակը պատերազմը հռոմեաների հետ անընդհատ շարունակ-

2. Նրա խօսքերն են. «Ինչպէս որ մեր արքայական գահը չի կարող իւր երկու առաջի ոտների վրայ կանգուն մնալ առանց երկու յետեի ոտների, այսպէս էլ կանգուն չի մնալ եւ ապահով չի լինի մեր թագաւորութիւնը, եթէ մենք քրիստոնեաներին եւ մեր կրօնը չը դաւանող այլակրօններն մեզ դէմ զրգոնք: Ուստի թողէք յարձակումները քրիստոնէից դէմ, սակայն եռանդով աշխատեցէք քարի գործեր ունենալու, որպէս զի քրիստոնեաներն եւ միւս այլակրօններն այդ տեսանեն, մեզ դրա համար գովեն եւ դէպի մեր կրօնը գրաւուին»: Ի՞նչպէս այս «Ենթանոց իւր անգիտակից ցուցմամբ» (Տ. Մատթ. գլ. Ծ. 46.) ամսչեցնում է հին եւ նոր ժամանակի քրիստոնեաների անհամբերողութիւնն:

ուում էր. Բանագնացութիւնները կրկին և կրկին ընդհատուում էին. Իրան աւելացաւ և մի զըժուար կօիւ թիւրքերի հետ: Որմիզըզը դրանց դէմ ուղարկեց Բահրամ Չոբէնին: Սրան յաջողուեց թիւրքերին, յատկապէս երևի Խաքանի ստորադրրեալներից մէկին, փառաւոր կերպով յաղթել և մեծ աւար առնել նրանցից, իբր թէ մինչև իսկ թիւրքերին ստիպեց հարկ վճարել պարսիկներին, փոխանակ այն հարկի որ պարսիկները վճարում էին թիւրքին: Յաղթական զօրապետը ուղարկուեց (589) Վովկասի հարաւային կողմի երկրները, որպէս զի այնտեղից հռոմներին մի մեծ հարուած հասցնէ: Սակայն այնտեղ Բահրամը կոր ի գլուխ յաղթուեցաւ: Որմիզըն արդ յիմարութիւն ունեցաւ այս փորձառու զօրափարին: Միհրան տան նահապետին, իւյտառակութեամբ պատուազուրկ անելու: Բահրամն ի պատասխանի այս վարման ապստամբեց: Իւր բանակը հաւատարիմ մնաց իրեն: Երևի նա գիտէր, թէ ի՞նչքան աւագանին դժգոհ էր, նոյնպիսի յոյս կարող էր ունենալ զօրագնդի

1. Սերէոս, Գիրք Բ. գլ. Բ. 52. Վահրամ Մերեւանազակ է կոչում սրան:

2. Սերէոսը նոյն տեղում (եր. 53) չէ յիշում կովկասեան արշաւանքն եւ Բահրամի ապստամբութեան սրտմտ է համարում թագաւորի կռակտ վարմունքը, որովհետեւ Որմիզը գոհ չը լինելով թիւրքի պատերազմից ստացած աւարից, աւելին էր պահանջել:

դժգոհութեան վրայ, Յիրաւի ապստամբեց և Մի-
ջագեաքի բանակը, որ հռոմեացից յաղթուելով
Մծրին էր քաշուել և թագաւորի պատժից էր վա-
խենուամ, սա էլ միացաւ Բահրամի հետ առանց սա-
կայն իւր ինքնուրոյնութիւնը կորցնելու: Բահրամն
արդէն ճանապարհին էր դէպի մայրաքաղաքը և
հասել էր մինչև մեծ Ջաբը (այսօրուան Մուսու-
լից ոչ հեռու), երբ մի թագաւորական բանակ
նրա ընդդէմ դուրս եկաւ: Սակայն այս բանակն
էլ ապստամբեց, բայց ոչ յօգուտ Բահրամի, այլ
թագաւորի որդու Խոսրովի: Քիչ յետոյ այս բա-
նակի մի մասն արդէն մայրաքաղաքումն էր, ուր
Որմիզդն այս գոյժերից դրդուած Մարաստանից
չտապել էր, և ապստամբութիւնը խռովում էր
Տիգրոնը: Այնտեղ բանտարկուած էր Բինդոյէն Յ
(Bindoë) (մի վիճակ որ այնքան սովորական էր ա-
րևելեան մեծամեծների համար), սրա քոյրը Խոսրովի
մայրն էր: Սրա եղբայր Վստամը (Bistam, Vistahm)
ուժով ազատեց նրան բանտից և այն ժամանակ ա-
ւագանին Որմիզդին վայր առաւ և Խոսրովին թագա-
ւոր անուանեց (590-ի ամառը): Խոսրովն իւր հօր
հետ վատ յարաբերութիւնների մէջ էր և անուշա-
այդ ապստամբութիւնից անմասն չէր: Թէ Բնչքան
արդեօք նա յանցաւոր է նրանից յետոյ տեղի ու-
նեցած Խոսրովի մահուան մէջ, չենք կարող ստոյգն
իմանալ: Երևի նա թոյլ տուաւ կատարելու այն,
ինչ որ ինքը չէր կարող արգիլել:

5. Սեբէոս Վնդոյ է կոչում սրան, իսկ Մ. Կառ. Բթն-
դոյ: Թ.

Խոսրով Բ, որի մականունն է Պարուէզ (Ապրուէզ), Յաղթական, զուր ջանաց Վահրամին իւր կողմը քաշելու։ Սա կամենում էր ինքն իշխել յանուն մի անչափահաս արքայորդու և կամ աւելի ևս յանուն իւր, Խոսրովը նրա դիմացն ելաւ, սակայն նրա զօրքն էլ հաւատարիմ չը մնաց իրեն։ Անուանի զօրավարն աւելի յարգանք էր ազդում, քան թէ անարի արքան, ուստի և թողին նրան հէնց առաջին լուրջ չակատամարտից յետոյ։ Խոսրովը փախաւ իւր ընտանիքով և մի քանի հաւատարիմներով Ասորիք հոռոմների մօտ։ Սահմանագլխի Վերկեսիում (Circesium) քաղաքը հասնելով՝ նա մի աղերսական նամակ գրեց և օգնութիւն խնդրեց Մօրիկ (Mauricius. իշխում էր սկսած 14 օգ. 582 թ.)։ Սա ճարպիկ չեղաւ այս անսովոր բարեյաջող հանգամանքներից իւր տէրութեան համար օգտուելու։ Նա յանձն առաւ Խոսրովին յետ տանելու և իւր գահի վրայ բազմեցնելու առանց իւր համար մի գոհացուցիչ վարձ ապահովելու։ Ինչպէս հասարակ ծագումից առաջ եկած մի մարդ հաւանօրէն նա արդէն իսկ շողորթութուած էր համարում իրեն, որ կարող է հնագոյն արքունի ցեղի մի շառաւիղ օրինական թագաւորի կրկին իւր գահի վրայ նստեցնել և իրեն նրա «հայր» հրատարակել։ Վահրամն այդ միջոցին քիչ տատանումից յետոյ ինք իրեն արքայ էր հրատարակել տուել և իւր անունով դրամներ կտրել։ Նա կտրողացել էր Բինդոյէին իւր ձեռքը ձգել։ Սակայն Վահրամի գահը տատանուում

էր հէնց սկզբից, Մեծամեծները նրան իբրև իրենց հաւասարին չէին հնազանդում, Մինչև իսկ պարթևական իշխանութեան մէջ, ինչքան էլ շուտ շուտ թագաւորներին գահավէժ էին անում և թագաւորներ էին նստացնում, միշտ աչքի առաջ էին ունենում, որ միայն անշահունի լինի թագ կրողը, այնպիսի օրինապահական տեսակետ աւելի ևս զօրաւոր էր Սասանեանց ժամանակ, ժողովրդական հասկացողութեամբ « չին արքայական վեհախառութիւնը » (Փառուհի Վայանիկ) կապուած էր Արտաշրի տան հետ և այլ ոք կարող չէր երբէք թագաւոր լինել, նոյն իսկ Տիգրանում մի ապստամբութիւն ծագեց, որ Վահրամը թէպէտ և ընկճեց, որի միջոցին սակայն Բինդոյէն փախաւ, յօգուտ իւր քեռորդու աշխատելու, Արդէն 591 թուի սկզբին մի կայսերական բանակ յառաջ էր անցել, Խոսրովին կրկին գահի վրայ նստեցնելու համար, Մարտիրոսապոլիսը (Նիքիերա), որ քիչ առաջ դաւաճանութեամբ պարսիկների ձեռն էր ընկել և արդէն բաւական երկար ժամանակ պաշարուած էր, թոյլ տուաւ Խոսրով հռոմէներին յանձնելու, նոյնպէս և Դարան, Մծբնի մօտ պարսիկ բանակը միացաւ արդ Խոսրովի հետ, Ամենայն օր գալիս և միանում էին նրա հետ պարսիկ մեծամեծներ և դրանց թուում և հայ նախարարներ, Այլ գնդեր էլ գալիս և յարում էին օրինաւոր թագաւորին, Ադրբէյջանում (Ատրպատական) Արս-

տամը մի բանակ ժողովեց Վահրամի ընդդէմ: Հո-
ռոմ—պարսկական գլխաւոր զօրաբանակը Տիգրիսի
ձախ ափով նրա առաջնէր ընթանում: Բայց դեռ մին-
չև բանակների ընդհարումն մի արքունի նախայար-
ձակ խումբ Միջագետքի անապատով ուղիղ ճանա-
պարհով հասել և գրաւել էր Սելևկիա, Տիգրոն և
նոր—Ննտիոք մայրաքաղաքները: Ամէնքն էլ օրի-
նաւոր թագաւորին էին յարում: Եւ վճռական ճա-
կատամարտում Զարի շրջակայքում Վահրամը կոր
ի գլուխ ջարդուեցաւ (591 ամառը): Նա փախաւ
Թիւրքերի մօտ, որոնք նրան պատուով ընդունեցին,
բայց ուր քիչ ժամանակ յետոյ սպանուեցաւ: Հո-
ռոմները Խոսրովին Տիգրոն տարին: Հռոմների և
պարսիկների մինչև արդ խաղաղութիւնն ինքն ըստ
ինքեան հասկանալի էր: Հարկաւ հարկատուութիւ-
նը դադարեց, սակայն սահմանները մնացին նոյնը
ինչպէս էին կռուից առաջ, մանաւանդ նշանաւոր է
այն, որ Մժրինը պարսիկներին թողնուեցաւ:

Բայց Խոսրովը դեռ իրեն այնքան ակար էր
զգում, որ կայսրից 1000 հոռոմ զինուոր խնդրեց
իրը թիկնապահ: Նրա առաջին մտադրութիւնն էր
բոլոր ժտանգաւոր մարդկանցից ազատուել, մանա-
ւանդ նրանցից, որոնք իւր հօրը գահալէժ էին ա-
րել և իրեն գահ բարձրացրել: Այսպէս սպանել
տուաւ իւր քեռի Բինգոյէին: Բայց սրա եղբայր
Վստամին չը կարողացաւ ձեռք ձգել: Սա տեսնելով
որ իւր մահը վճռուած է, Վահրամի օրինակին հե-
տեկեց և Մարաստանում թագաւորի տիտղոս առաւ

և իւր անունով դրամներ կտրեց: Սա էլ հնագոյն ցիղից էր, սակայն չկարողացաւ օրինաւորութեան հեղինակութիւն ստանալ: Ինչպէս երևում է, նա Պահրամի զօրքերի մնացորդների վրայ յենուեցաւ և միաբանեց թիւրքերի և Գելամիանների հետ: Գրեթէ վեց տարի շարունակ ընդդիմացաւ նա Խոսրովի գնդերին և միայն դաւաճանութեամբ ընկաւ (հաւանօրէն 595-ի վերջին կամ 596-ի սկզբին): 1

Այս խռովութիւնները պէտք է երկարատե կռիւների պատճառաւ արեւելքում և արևմուտքում արդէն իսկ բաւական տկարացած տերութիւնը խիստ քայքայած լինէին: Խոսրով Բ. սակայն այն իմաստուն միապետը չէր, որին կարօտ էր երկիրն այս հանգամանքներում: Նա ամէնից շատ, եթէ ասելու լինինք, մի սովորական արեւելեան իշխան էր: Իսկապէս տկար լինելով՝ նա միանգամայն պարծենկոտ և երկչոտ էր, փարթամասիրութեան և շռայլութեան հետ ազահութիւն էլ ունէր: Նրա մահուան ժամանակ արքունի գանձարանը, որ ինքը դատարկ էր ստացել, լիքն էր, մինչ երկիրը պատերազմներից աղքատացել էր: Նրա վարմունքը իրեն թագաւորեցնողների վերաբերութեամբ թերևս կարելի է արդարացնել, եթէ հանգամանքներն աչքի առաջ ունենանք: Պատերազմում նա երբէք նշանաւոր չէ եղել. նրա յաղթանակները իւր զօրավարներին են

1. Սեբեոս. Գիթք Բ. Գլ. ԺԲ. եր. 94. և Գլ. ԺԾ. հր. 68:

պատկանում: Հարկաւ նա երկար ժամանակ պաշտ-
պանում էր քրիստոնեաներին: Մինչև իսկ նրանց
առաւելութիւն էր տալիս: նրանց համար եկեղե-
ցիք էր շինում: Սրա պատճառն այն էր, որ հո-
ռոմների օժանդակութիւնը և մասամբ էլ, ինչպէս
ինքն էր կարծում, ասորիների և արարների գլխա-
ւոր սրբի: ս. Սարգսի, օգնականութիւնը մեծ ազդե-
ցութիւն էր գործել նրա վրայ, մասամբ ևս իւր սիրե-
լի տիկնանց տիկին Շիրինի: որ մի ջերմեռանդն
քրիստոնեայ էր, և այլոց, ինչպէս իր քրիստոնեայ
անձնական բժիշկ Գարրիէլի: 1 Աերջին ժամանակ-

4. Երբին ու թագաւորը նոյն իսկ քրիստոնեաների
երկու դաւանութեանց, միաբնակների և նետորականների,
վէճերի մէջ խառնուեցան: նրանք յիմարաբար պաշտօնական
կանգնեցին սակաւաթիւ և և անելի քիչ պարսկական միա-
բնակներին: Այս յարաբերութիւնների մասին ունինք մի
ժամանակակից և և ղեռ շրատարակած ասորական յիշա-
տակարանի մէջ հիանալի նկարագրեր: Այդ յիշատակարա-
նից ես օգտուել եմ շնորհիւ Դր. Կլայնի, Ընալովէի Հուգի
չովոսի:

Ժ. 3.

Այս մասին և և առ հասարակ Խոսքով Բ.-ի պատմու-
թեան համար առաջնակարգ աղբիւր է Սեբէոսը, որի բոլոր
մանրամասն տեղեկութիւնները երեւի յայտնի չեն եղել հե-
ղինակին: Ընշուշտ է, որ Սեբէոսի գերմ. թարգմանութիւնը
այդ պատմագրի հեղինակութիւնը շատ պիտի բարձրացնէ
գիտնական աշխարհում: Մեր գրականութեան մէջ առհասարակ
Սեբէոսի պատմութիւնը մի հազուագիւտ գանձ է իւր
աղբիւրների ստուգութեամբ: Պարսից և հայոց պատմութեան
համար Սեբէոս առաջնակարգ աղբիւր է, որ ցարդ ըստ
արժանւոյն չէ գնահատուած:

Ժ. Թ.

ները Խոսրովի առ քրիստոնեաներն ունեցած բարեհաճութիւնը հակառակի փոխուեցաւ: Մեզ յայտնի է, որ նա բնաւորութեամբ բոլորովին վայրենի էր:

Սկսած այն ժամանակից, երբ մի ազատամբռութեան շնորհիւ Մօրիկ գահապէտ եղաւ, սպանուեցաւ և նրա տեղը կայսերական գահը նստաւ զգուշի Փոկասը (նոյեմբ. 602), Խոսրովն իրեն պատերազմի մէջ էր համարում հռոմեացի հետ իբրև վրիժառու իւր «հայր» Մօրիկի և պաշտպան նրա կարծեցեալ Քաղէոս որդուն: որ իրեն էր ապաւինել: Սրա վրայ աւելացաւ և այն, որ Եղեսիոյ հրամանատար նարսէօր նրան Փոկասի ընդդէմ օգնութեան կանչեց: Խոսրովը նախ հրամայեց բանտարկել այն ղեսպաններին, որոնց Փոկասն ուղարկել էր իւր գահակալութիւնը Խոսրովին յայտնելու: Պատերազմն սկսաւ հաւանօրէն 604-ին: Քսան տարի շարունակ ասպատակեցին պարսից զօրքերը հռոմեացի երկիրն այնպէս, ինչպէս երբէք չէին արել. այն աստիճանի տերութիւնը Փոկասի, Աւարների և այլ վայրենի ազգերի շնորհիւ քայքայուած էր: Դարան առնելուս Խոսրովն ևս ներկայ էր (604), և ապա նա այլ ևս անձամբ չէր մասնակցում պատերազմներում: Մի քանի տարուց յետոյ պարսից բանակները մտան Փոքր Ասիոյ խորքերը, նոյն իսկ մինչև Քաղկեդոն, և Պոլսի դիմացը: Բայց որ

պարսից տէրութեան զօրութիւնն այնքան էլ ամուր
չէր, երևում է այս շրջանում (604-ի և 610-ի
մէջ) տեղի ունեցած, ինքն ըստ ինքեան մի անշան ի-
րողութիւնից, այն է Դու Բարի ճակատամարտից, Խոս-
րովը Հիրայի թագաւորութիւնը վերջացրել էր և վեր-
ջին թագաւոր Նուամնին սպանել էր տուել: Այսու
տէրութիւնն ազատուել էր ինքն ըստ ինքեան մի ան-
յարմար աւատական իշխանութիւնից, սակայն աւե-
լի դժուարացել էր այժմ անապատի վայրենի ցեղե-
րի վրայ ազդեցութիւն գործելն և արգիլել նրանց
ասպատակութիւնները մշակուած երկիրների վրայ:
Նուամնի անկումից յետոյ Բեգուին Բէկր իրն Վայ-
լի ցեղին յաջողել էր Դու Բարիում, Եփրատի
մօտ, սակաւօրեայ ճանապարհով Տիգրոսից հեռու,
արբունի մի զօրաբանակ, որ բաղկացած էր արաբ-
ներից և պարսիկ կանոնաւոր զօրքից, բոլորովին ջար-
դելու: և այն երկրին տիրանալու, որտեղից նրանց
ուզում էին հանել: Պարսիկների վրայ տարած այս
յաղթանակը որ արարական ազգային փառասիրու-
թիւնը շատ մեծացրել է, բարձրացրեց մեծապէս նրանց
անձնավստահութիւնը, և ապագայում Իսլամի յար-
ձակման ժամանակ պարսից տէրութեան վրայ շատ
զօրացրեց:

Պատերազմը հռոմների հետ յաջողութեամբ
շարունակուեց դեռ ևս երկար, երբ արի Հերակլը
Փոկասին գահավիժել էր արդէն (Հոկտ. 610): Սա
զուր տեղը քանիցս խաղաղութիւն խնդրեց, նեղուե-
լով ամէն կողմից: Դամասկոսն առնուեցաւ 613-ին:

Այն կողմերը, ուր տէրութեան հիմնարկութեան օրուանից պարսիկները ոտք չէին կոխել, այնպէս աւերուեցաւ, որ հետքերը մինչև այսօր էլ անհամար աւերակների վրայ երևում են: Երուսաղէմըն առնուեցաւ 614-ի յունուարին: Ամբողջ Քրիստոնէութիւնը սոսկաց լսելով որ պատրիարքի հետ միասին Փրկչի Վեհ, կենսատու խաչն» ևս գերի են տարել պարսիկները: Սրանից յետոյ առնուեցաւ Եգիպտոսը և Փոքր Ասիան մինչև Քաղկեդոն՝ ասպատակուեցաւ: Միայն 622-ին կարող եղաւ Հերակլը պարսիկների դէմ ելնելու: Նա նաևով գիմնց Իսոսի ծովածոցը, այնտեղից մտաւ Հայաստան և պոնտական երկիրներն և առաջին անգամ կրկին յարգանք ազգեց թշնամուն հռովմէական զէնքի առաջ: Արշաւանքի ծախքերի համար եկեղեցեաց դանձարաններից շատ դրամ առնուեցաւ: Մարտի 15-ին 623 թ. ձեռնարկեց նա վերջապէս իւր մեծ արշաւանքը, որ նրան քանիցս պարսից երկրի խորքերը տարաւ: Նրա գրեթէ արկածախնդրական թափառումները, որոնց միջոցին սովորաբար դէպի յետ հաղորդակցութիւն չէր ունենում և մեծ դժուարութիւնների պիտի հանդիպէր, զօրքին պաշար մատակարարելու համար, ցոյց են տալիս, որ նա մեծ զօրավար էր և մեծ քաղաքագետ: Հէնց առաջին տարումը աւերեց պարսիկների ամենասուրբ սրբավայրերից մէկն, Գանձակի ասորուշանը, Ուրմիայի Լճից ոչ հեռու. սա պատասխան էր Երուսաղէմի սրբապղծուելուն: Մենք տեսնում ենք Հե-

րակլին երբեմն Կովկասի մօտերը, երբեմն ալեւելեան Փոքր Ասիայում, երբեմն Միջագետքում, ոչ երբէք յաղթուած, յաճախ յաղթական, թերեւս աւելի յաճախ էլ ճարպիկ շարժումներով զօրագոյն լանակներ խաբելիս և տկարացնելիս: Խոսրովը, որին կայսրը Գանձակում սարսափելի մերձեցել էր, նրա ուշադրութիւնը մի կողմը քաշելու ուղարկեց իւր ամենից անուանի զօրավար Շահար Բարազին (Շահր Վարազ) մեծ զօրաբանակով դէպի Քաղկեդոն (626): Այդ մի վտանգաւոր ժամանակ էր ԿՊօլսի համար. մի կողմում պարսիկներն էին, միւսում Աւարները (626 ամառը), ինչ կայսրը գրեթէ անհետ էր եղել խորին Ասիայում: Սակայն Աւարները շուտով յետ քաշուեցան (օգոստոսի սկզբին), որովհետեւ աննաւատորմ պարսիկները չկարողացան նրանց հետ Վասփորի վրայով զինուորական միաբանութիւն հաստատել: Դրա փոխարէն Հերակլը Կովկասի հիւսիսից վայրենի խազարներին պարսից երկիրն արձակեց: Միայն 627-ին համարձակուեց նա տէրութեան լուռ կեդրոնի վրայ յարձակուելու: Ճրագալուցի տօնը (628 յունուար 6.) կատարեց նա Դաստակերտում, որ Ձէ տարի Խոսրովի կանոնաւոր մայրաքաղաքն էր: Տիգրոնից միայն մերձաւորապէս երեք օրուան ճանապարհ հեռու: Թագաւորն երկիւղից փախել էր և ինքն ու իր կանանոցը ապահով էր զգացել՝ միայն երբ անցել էր Տիգրիսի կամուրջը Տիգրոնում: Հերակլը իւր հզօր արշաւանքը Կովկասից հարկաւ փոքրութիւ զնդերով

էր արիւլ և կարող չէր ջրանցքներով պաշտպանուած և իրստ ամրացած մայրաքաղաքի վրայ յարձակուել: Այլ ընդհակառակն մինչև թագաւորի մի մեծ բանակ կազմելը յետ քաշուեց, բայց էլի գէպի թըշնամու հողը, գէպի Քանձակ, և այն էլ փետրուարին և մարտին շարունակ տեղացող ձիւնի տակ Քուրգաստանի լեռնաշղթայի միջով, մի ձեռնարկութիւն, որի նժանը պատերազմական պատմութեան մէջ շատ քիչ կայ:

Այս միջոցին սակայն Տիգրանուժ նշանաւոր իրողութիւն էր կատարուել: Խոսրովը իւր բռնակալութեամբ և կռիւմներով մեծամեծներին և հասարակ մարդկանց առհասարակ դառնացրել էր. նրա վատորէն փախուստը պատճառ էր դարձել իւր յարգանքը կորցնելու: Գրա վրայ աւելացաւ և այն, որ նա Մարգանշահին, իւր սիրելի Շիրինի որդուն, յաջորդ էր նշանակել, անդրանիկ Պաւատ որդուն զրկելով, որովհետև Շիրինը, շնայելով իւր տարիքին և հազարաւոր այլ կանանց, դարձեալ իշխում էր նրա վրայ, Պաւատն իւր միւս շատ եղբայրների հետ արգելուած էր մի ամրոցում: Արդ մի քանիսը, զրանց մէջ և մի քրիստոնեայ Շամաթայ անունով, որ որդի էր մեռած ընդհանուր կապալառու Եզդինի, ազատեցին Պաւատին բանտից և թագաւոր հրատարակեցին (25-ին փետր. 628): Խոսրովը լքեալ ամէնքից՝ դուրս հանուեցաւ իւր թագաւորան տեղից, բանտարկուեց և մի քանի օրից սպանուեց (24 փետ. 628):

Այսպէս անգթօրէն և թշուառ կերպիւ ընկաւ այն մարդը, որի բանակները գրեթէ Աքեմէնեան տէրութեան սահմաններին տիրել էին: Ոչ մի ձեռք չբարձրացաւ նրան պաշտպանելու և նրա համար վրէժխնդիր լինելու: Մանաւանդ քրիստոնեաները, որ բոլոր միւս բաները մի կողմը թողնելով՝ խաչի գերուելուն համար խորը խոցուած էին, ցնծութեան աղաղակներով ընդունեցին հայրասպան Վաւատին, որի գահ բարձրանալու ժամանակ իրենցից մէկը մեծ գեր էր խաղացել:

Առաջին բանը, որ կաւատ Բ. Շէրոյէն իւր հօրն սպանելուց յետոյ արաւ, էր իւր բոլոր եղբայրների սպանումն (հաւանօրէն 18),* իսկ երկրորդը՝ որ կայսեր մօտ մարդ ուղարկեց խաղաղութիւն աղերսելով: Անմիջապէս մի ղինազազար հաստատուեցաւ, բայց ոչ խաղաղութիւն: Հերակլը չէր շտապում խաղաղութիւն անելու, որովհետեւ իրերի վիճակը մասամբ իւրիք նրանից էր կախուած: Բոլոր պարսիկ գնդերն հրաման ստացան հռոմեաների երկրներից դուրս գալու: Ինչպէս երևում է, Հերակլն այս ձևով կրկին ձեռք բերուած երկրներից մի քանիսի, մանաւանդ Միջագետքի, վիճակը մասամբ կարգի է բերել: Ասորիք հասնելով լսեց, որ Վաւատ Շէրոյէն արդէն մեռել է: Խեղճը հազիւ կէս տարի էր թագաւորել: Սրա կառավարութիւնը նըշանաւոր եղաւ մի սուկայի ժանտախտով:

* Սերէոս Գիթ. Գ. Գլ. 72. «... եւ սպանին զամենեսեսան ի միում ժամու արս Խա:»
Ժ. Թ.

Երկրի զօրաւորները նրա փոխանակ թագաւոր կարգեցին նրա որդի Արտաշէր Գ.-ին, որ մի եօթնամեայ մանուկ էր։ Արդ սկսաւ մի անասելի շփոթութեան ժամանակ, երբ գահի վրայի մանուկներն ու կանայք իրրև պատրուակ էին ծառայում միմեանց դէմ մաքառող մեծամեծների համար։ Արտաշէր թագաւորութեան միջոցին Հերակլը մեծահանդէս կերպիւ կրկին կանգնեց Երուսաղէմում ս. խաչը, որ Տիգրանից ուղարկել էին նրան նեստորական եկեղեցու գլխաւորներից մէկի ձեռքով։ Դեռ ևս մինչև այժմ «Նաչվերացի» տօնը յիշեցնում է այդ հանդիսի օրը, 14-ին սեպտեմբերի (629-ին)։

Տիգրանի կառավարութիւնն անզօր էր։ Խաչիւններն ասպատակելով արշաւում էին տերութեան վրայ, Թերևս այդ միջոցներին էր, որ Խոսրովը * Կաւաստի որդին, Արմիզդ Դ-ի թոռն, որ թիւրքերի մօտ էր մեծացել, նախ Խորասանում փորձ արաւ իւր գահը կանգնելու, Կրան արդէն մի քանի ամսից յետոյ սպանեցին։

Արդ, զօրաւորագոյն մէկը ձեռք մեկնեց գէպի թագը. գահ էր յաղթութիւններով պսակուած Շահրվարազը։ Մի տեսակցութեան միջոցին Կապադովկիոյ Արարիստոսում (յունիս 629) պէտք է նա Հերակլի հաճութիւնն առած լինի այդ մասին։ ** Սրա համար ձեռնտու էր թշնամի տերութեան ներքին

* Տես Սեբէոս Գիրք Գ. Գլ. ԻԸ «Խոսրով ոմն յազգէ Սասանայ :

** Հմմտ: Սեբէոս Գիրք Գլ. ԻԸ.:

խոռոկութիւններին նպաստելով ըստ կարելոյն թու-
լացնել, Հասըվարազը սակաւաթիւ գնդերով Տիգ-
րոն հասաւ. տէրութեան յայտնի պաշտպանն առաւ
իւր թագաւորնորի քաղաքը մի քանի մեծամեծների
դաւաճանութեամբ: Քաղաքը յափշտակութեան,
կոտորածի և ամէն տեսակ սարսափների մատնուեցաւ:
Արտաշիւր մանուկն ապրիլի 27-ին 630 թ. սպան-
ուեցաւ: Սակայն արդէն յունիսի 9-ին ընկաւ Հա-
Տըրվարազն իւր բարձակիցների նախանձի և օրինա-
պահական ձգտման շնորհիւ: Նրա դին փողոցներով
քաջ տրուեցաւ, և աւանդութիւնը կոպիտ հեզնու-
թեամբ է խօսում այն մարդու մասին, որ կամե-
նում էր թագաւոր լինել և չէր կարող լինել: ո-
րովհետև օրինական արքունի տանից չէր:

Արդ գահի վրայ բարձրացրին մի կին, Բորաւն
անունով, Խոսրով Բ-ի դուստրը: Ինչպէս երևում է
սա կնքեց՝ վերջապէս Հերակլի հետ խաղաղութեան
դաշն ձեւական կերպով: Այս դաշինքի պայմաններն
անգամ ծանօթ չեն մեզ: Հաւանօրէն Մօրիկի խա-
ղաղութեան դաշն պարզապէս հաստատուեցաւ:
Յամենայն դէպս Մծրինը մնաց պարսից ձեռքը:

Բորանը կառավարեց մօտաւորապէս մինչև
631 թուի աշունքը: Նրան յաջորդեց Տիգրոնում:

1. Սեբէոս Գիրք Գ. գլ. ԴԸ. .ԲԲՈՐ. է կոչում այս
թագուհուն, որ Խոսրովի աղջիկն էր ևւ Խոռուամի կամ
Շահրվարազի կինը:

Հաւանօրէն մի Պետրոզ արքայազնի միջանկեալ իշխանութիւնից յետոյ՝ իր քոյր Ազարմիղուխտը: Սպանուած Շահրվարազի գնդերն ապստամբեցին Մծքնում և թագաւոր հրատարակեցին Որմիզը Ե-ին, Խոսրով Բ-ի թոռներից մէկին՝ որ այդ միջոցներին (631 և 632 թուականներին) այն կողմերումն էր գտնուում: Ազարմիղուխտը գահավէժ եղաւ Ռուստէմի ձեռքով: Խորասանի ժառանգական արքունի զօրաւոր սպարապետի, որի հօրը թագուհին սպանել էր տուել: Այս շփոթութեան ժամանակի մասին եղած շփոթ տեղեկութիւններից չենք կարողանում ստուգապէս որոշել, թէ ո՞րք այդ ժամանակ թէ մայրաքաղաքում և թէ գաւառներում թագաւոր կամ թեկնածու եղան և արդեօք ո՞ր ժամանակ և կամ գոնէ ո՞րպիսի յաջորդութեամբ էին այդ թագաւորների և թեկնածուների «կառավարութիւնները»:

Ազարմիղուխտից յետոյ յամենայն դէպս Տիզբոնում մի առ ժամանակ թագաւոր է համարուել ոմն Ֆէրուխզադ (կամ Խորրէզադ) Խոսրով:

1. Սեքէոս ibidem. «Եւ կալաւ քամքիշն (Բքորն կամ Բորանն) զթագաւորութիւնն ամսս Բ. եւ մնուաւ: Յետ սորա Խոսրով ոմս յազգէ Սասանայ: Եւ յետ սորա Աջարմիղուխտս զուստը Խոսրովայ: Միջանկեալ իշխանի անունը Սեքէոս Խոսրով է կոչում, որի մասին ակնարկում է, որ թէև Սասանի ցեղիցն էր, սակայն ոչ ապրազատ:

ըստ ոմանց Խոսրով Բ-ի կոտորածից ազատուած միակ որդին, որ հաւանօրէն մի մանուկ էր (, Պերսիս նահանգում այլ մեծամեծները թագաւորեցրին մի ուրիշ մանկան, Յազկերտ Գ-ին, Խոսրով Բ-ի թոռան և Շահրիեարի որդուն. սրան թագաւոր պըսակեցին Արտաշրի ատրուշանում (632 թուականի երկրորդ կիսում կամ 633 թուի աւաջին կիսում)։ Շուտով ընդունուեցաւ նա մայրաքաղաքումն ևս, ուր Խոսրովին սպանել էին արդէն։ Միւս նահանգների գիմադրութիւնն երևում է աւական չէ եղել։

Այժմ կարելի էր սարսափելի կերպով խախտուած տէրութեան իսկական վերակազմութեան մասին երազել։ Արդ միայնակ թագաւորում էր Խոսրովի թոռներից մէկը, որ հայրասպան Շէրոյից չէր ծագում, նա իւր արքայական օժումն ընդունել էր Ստահրում, Սասանեան հարստութեան հայրենիքում, նրան զօրավիգն էր հզօր Ռուստեմը։ Ինչպէս երևում է մի իսկական բարգաւաճումն էլ սկսում է։ Սակայն ժամանակամիջոցը շատ կարճ էր։ Որովհետև արդէն տէրութեան գոնները բաղխում էր մի թշնամի, որ աւելի վտանգաւոր պիտի լինէր քան թէ Յուլիանոսն ու Հերակլն էին։ Որ եմենն ու տէրութեան մի քանի կալուածները հիւսիս-արևելեան Արաբիայում մոսլեմները խլել էին, հազիւ թէ Տիգրանում ներքին շփոթութիւնների

1. Սրա դրամներից մեր ձեռքն հասած միակ դրամի վրայ ինքն անմօրուս է նկարուած։

պատճառաւ նկատած լինէին: Բայց շուտով մոսլեմները մերձեցել էին արդէն: Դու Քարի ճակատամարտից յետոյ Բէկը բեդուինները երբեմն արքունի երկրներն էին ասպատակել: Մութաննան, նրանց յանդգնագոյն առաջնորդներից մին, իսլամական կրօնն ընդունեց, և այսպիսի թիկունք ունենալուց յետոյ, նրա յարձակումներն աւելի յանդուգըն դարձան: Արդ՝ հզօր Խալիֆը, Արաբիայում ասպատամութիւններն ընկճելուց յետոյ, դուրս եկաւ (երևի 633 ին) սահաւաձեռն բանակով Եփրատի ներքին ափունքի կողմերը, այս բեդուինների ձեռնարկութիւններին առաջնորդելու համար: Պարսից կուսակից արաբներն ու արքունի գնդերը փոքր ճակատամարտերում յաղթուեցան: շուտով սահմանի վրայի քանի մի դղեակներ արգէն մոսլեմների ձեռքն անցան: Ներքին Եփրատի արևմտեան կողմերի բնակիչներն, ամէնքն էլ քրիստոնեայք, որ Եփրատի և Տիգրիսի կողմերի բոլոր քրիստոնէից պէս քիչ հաւատարմութիւն էին տածում դէպի պարսից տէրութիւնը, հպատակեցին յաղթողներին և մինչև իսկ պարտաւորութիւն յանձն առան լրտեսութիւն անելու: Արաբացիք

1. Արաբական աշխարհակալութեան նկարագիրն անում եմ գլխաւորաբար համաձայն Բելադորիի, որի համառօտ տեղեկութիւններն ոտոյգ քննութիւնից յետոյ անելի ճշմարտանում են, քան թէ Տաբարիի եւ նրան համառօտողների երկարաբան պատմութիւնը: Այս անցքերի ժամանակագրութիւնը սակայն մասամբ կասկածելի է մնում:

անցել էին արդէն Եփրատի միւս ափն՝ ու կողոպտեւել տօնավաճառի միջոցին Բաղդադը, որ այդ ժամանակ մի գիւղ էր, և այլ աւաններ Տիգրիսի աջ ափին: Բայց Խալիֆը շուտով (634ի ամառուան սկզբին) հրաման ստացաւ Ասորիքի վրայ յարձակուելու, որովհետեւ այդ երկրի տիրապետութիւնն ամիրապետին առ այժմ աւելի կարեւոր էր: Նրա յաջորդ, Աբու Օբայիդ Թայիֆեցին, թէպէտ իւր հետ սակաւաձեռն գունդ բերաւ, բայց երբ վերջապէս պարսկական կանոնաւոր զօրք եկաւ, մոսլեմները «կամրջի ճակատամարտում» Եփրատի մօտ բուրորովին ջարդուեցան, չընայելով իրենց գիւցազնական արիութեան (26 նոյեմ. 634): Դժուարութեամբ միայն կարողացաւ Մութաննան, զօրավարի ընկնելուց յետոյ, բանակի մնացորդներն ազատել, նոր տիրապետութիւնների մեծագոյն մասն այսպիսով կորաւ: Սակաւիկ մի դանդաղելուց յետոյ Օմարը (խալիֆ սկսած 23 օգ. 634) վճռեց աւելի մեծ գնդեր ուղարկելու դէպի Իրաք: Նա դիմեց արաբների ագահութեան և բարեպաշտութեան միանգամայն. հրաւիրեց իւր ազգին Խոսրովի գանձերն և դրախտի վայելքները ձեռք բերելու: Ահա առաջին անգամ ջարդեցին արաբները մի մեծ պարսկական զօրաբանակ (Բուվայիբի մօտ 635-ին կամ 636-ին): Միհրանեան տան շառաւիղ պարսիկ զօրավարն ընկաւ ճակատամարտում: Արաբները կրկին տէր դարձան Եփրատի աջ ափի երկրներին: Մասնաւոր մարզարէի ամենառաջին հետևողներից Աբու

Վահկայի որդի Սադ եղաւ արարների առաջնորդը. սա մի եռանդուն և շրջահայեաց մարդ էր: Տիրադատի աւագանին այժմ ճանաչեցին տէրութեան սպանացող վտանգն: Եարմուկի ճակատամարտի (20 օգ. 636)՝ որ Պարսկաստանին յաղթող Հերակլին ամբողջ Ասորիքն էր արժեցել, համբաւն առնելով պարսիկների սարսափն աւելի ևս կը սաստկանար: Արդ Ռուստէմն ինքն անցաւ մի մեծ զորաբանակի գլուխը: Ի նշան այս կռուի մեծ լրջութեան, նա աւաւ իւր հետ շատ հին համարուող և սուրբ դրօշը տէրութեան (գիրաֆշի կաւիջան): Պարսկական սովորութեամբ նրա բանակի մէջ կային և փղեր, և էնց պարսիկ առաջաւոր գնդերի հասնելուն պէս Սադը թողեց իւր դիրքն և դարձաւ դէպի յետ կարգիսիջայ, որ գտնուում է անապատի եզերքում: (Հիրայից հարաւ կամ հարաւ արևմուտք): Ամիսներ շարունակ երկու զորաբանակները միմեանցից որոշ հեռաւորութեան վրայ բանակեցին: Անկասկած արարական զորքերն աւելի սակաւաթիւ էին, քան թէ պարսկականը: Արարները չէին կարող այնտեղ մի մեծ զորագունդ կերակրել, նրանք ստիպուած էին շահանալ իրենց ասպատակներով, որ անում էին դէպի մշակուած երկրներն ու խալիֆայի Մեդինայից ուղարկած օժանդակութեամբ: Վերջապէս սկսաւ Քադիսիջայի (Kadistja) (636-ի կամ 637-ի վերջին) մեծ և մի քանի օր տևող ճակատամարտը: Սադը հիւանդ էր, բայց էլի ճակատն ինքն էր կառավարում: Պարսիկները մեծ մասով աւելի լաւ էին սպա-

ուղինուած քան արաբացիք, որոնց պատերազմական եռանդը սակայն վերջին ծայր բորբոքուած էր: Փղերը սկզբում սարսափեցրին արաբներին սաստիկ կերպով, բայց երբ նրանք դարձեալ արիութեամբ յառաջ նետուեցան, երևում է, որ փղերն իրենց ընթացքի ուղղութիւնը կորցնելով պատճառ են եղել պարսիկ բանակի շփոթութեան. Պարսիկների մեծագոյն մասն ինչպէս երևում է իւր հին սովորութեամբ վատօրէն է վարուել, բայց արաբների գործն էլ շատ դժուար էր, մինչև թշնամիք յաղթուեցան, Ռուստեմն ընկաւ և տէրութեան գրօշը ձեռք ձգեցին:

Քաղխիջայի ճակատամարտը գլխաւորաբար վճռեց Տիգրիսի շրջակայքի երկրների վիճակը, Թէպէտ և դեռ տեղի ունեցան քանի մի կռիւներ, մասամբ հին Բաբելոնի՝ ընդարձակ սահմաններում, բայց քիչ յետոյ հասան արաբներն արդէն Սելեկիա, առան քաղաքն երկար պաշարումից յետոյ, անցան Տիգրիսի սրբնթաց հոսանքի վրայով միւս կողմն և մտան Տիգրոն, Երիտասարդ Յազկերտ թագաւորը նախապէս փախել էր Հոլվան (Բաբելոնիայի և Մարասանի սահմանի վրայ), Ջալուլայի մօտ, որ գտնուում է Հոլվանի ճանապարհի վրայ, արաբները կրկին յաղթեցին պարսիկներին, որոնց առաջ-

1. Բորսի (Borsippa) մերձակայքում: Թ. հ. 4 մտ. Պարսից տէրութեան վախճանին վերաբերեալ Սեբէոսի ստուգապատում աւանդամենքը, Գիլք Գ. Գլ. 1. եր. 468, 469. ԳԸ 1Ծ. եր. 214. 215: Թ. Թ.

նորդում էր Ռուստէմի Խոռեզագ, եղբայրը, Յագկերաը փախաւ Պարսկաստանի խորքը, Այդ միջոցներին այլ արարներ միացեալ գետերի բերանի շրջակայ երկրներին տիրել էին և այնտեղից մտել Սուզիանս 2 (Սագաստան), Մի բանիրուն և հաստատուն առաջնորդութիւն եթէ ունեցած լինէին պարսիկները, թերևս կարողանային իսկական իրանական երկիրն ազատել, Իւր մեծ եռանդի հակառակ զգուշաւոր Օմարն այստեղ վախենում էր, որ արարները կարող են շատ հեռացած լինել, և չէր կամենում նախ ամենեին հրաման տալ, որ յառաջ մղուեն դէպի Իրանի բարձրաւանդակը: Աւերջապէս տուաւ նա այդ հրամանը, նեհաւէնդի մօտ, որ Բարելոնից դէպի Եկբատան տանող հին պողոտայից քիչ դէպի հարաւ է գտնուում, մի մեծ պարսիկ զօրքանակ էր ժողովուել, Այստեղ մի մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցաւ (640), 641 կամ 642), ուր արաբացիք նախ նուժանի և ապա, նրա ընկնելուց յետոյ, Մեկկացի Հուզհայֆայի առաջնորդութեամբ փառաւոր յաղթութիւն տարան, նեհաւէնդի յաղթութիւնը մոսլեմները կոչում են «յաղթութիւն յաղթութեանց»: Սրանով պարսից տէրութիւնը բոլորովին ջախջախուած էր, Իրաւ է արաբացիք դեռ շատ պէտք է մաքրուէին, մինչև այդ ընդարձակ

1. Սեբէոսը գրան կոչում է .Պոռոխազաւ . .

2. Տես այս մասին ականատեսների վկայութիւնը Սեբէոսի գիրք Դ. Գլ. Լ. եր. 17 :

միապետութեան բարձր երկրներին տիրելը, բայց դրանք մասնաւոր կռիւներ էին, որոնց վերջնական ելքը կառկածելի չէր կարող լինել, որովհետեւ թշնամիք այլևս մեծ միաբանութիւն չունէին: Մի քանի քաղաքներ և երկրներ արարացիք մի քանի անգամ նուաճեցին, որովհետեւ կրկին և կրկին ապրտամբում էին: Ամենից խիստ ընդդիմութեան երևում է թէ իսկական Պերսիսումն են հանդիպել արարացիք, մանաւանդ Ստահրի (Պերսեպոլիս) մերձակայքում ուր Սասանեան տերութիւնը սկիզբն էր առել և ուր կենդրոնն էր նրա կրօնի: Մի քանի մեծ և փոքր տեղական իշխաններ խաղաղութեամբ վերջացրի արարացիների հետ: Սրանք ամէնքն էլ ներկայացան իբրև անկախ իշխաններ:

Յազկերտ թագաւորը սակայն ողբալի կեանք էր վարում: Իւր կեանքը թագի և տերութեան համար զոհելու սիրտ չարաւ նա: Մի կուսակալի մօտից փախչում էր միւսի մօտ: Ամենից երկար թուում է թէ մնացած պիտի լինի Ստահրումը, որտեղից և դուրս էր եկել: Արքայական շքեղութեան արտաքին փառքը թողնում էին, որ նա վայելէր, զբրամներ էին կոխուում նրա անունով, բայց հէնց որ ծանրանում էր վրաները, իսկոյն ճանապարհ էին ձգում: Վերջապէս փախաւ նա իւր տերութեան վերջին հիւսիս—արևելեան սահմանը, և այնտեղ Մերվի մօտերը, թշուառ կերպիւ սպանուեց, նրա 651-ին կամ 652-ին տեղի ունեցած մահուան հանձամանքները ստոյգ յայտնի չեն, բայց այսու պմե-

նայնիւ ստոյգ է երևում, որ Մերփի կուսակալ Մա-
Տոյէն խառն է եղել այդ գործում:

Այն հանգամանքները, որոնց ներքոյ կործան-
ուեցան Աքեմենեան և Սասանեան տէրութիւնները,
ստիպում են մեզ խորհրդածելու զրանց նմանու-
թեան վրայ, չնայելով որ այդ նմանութիւնը առ
երևոյթս դիպուածական է, բայց հիմնուած է ներ-
քին էութեան համաձայնութեան վրայ:

Ինչպէս Գրանիկոսի ճակատամարան այն ան-
գամին թշնամու վտանգաւորութիւնը ցոյց տուաւ,
Իսսոսում թագաւորը արեւմտեան գաւառները կոր-
ցրեց, Գաուգամելայի կռիւը տէրութիւնը բաժան
բաժան արաւ, չնայելով որ այդու յաղթողը տէ-
րութեան երկրներին ամէնին էլ տէր չեղաւ, նոյն
եղաւ գրեթէ և 1000 տարուց յետոյ Բուվայրի,
Քազիսիջայի և Նէհաւէնդի ճակատամարաներից
յետոյ, Եւ ինչպէս փախստական Գարեհճը տէրու-
թեան հիւսիս-արևելքում ոչ թէ թշնամեաց, այլ
դաւաճան մեծամեծների ձեռքով մեռաւ, այսպէս
էլ Յազկերտը, որ ինչպէս և Գարեհճը, դիւցազուն
չէր:

Պարսիկ աւագանին արտքների վերաբերու-
թեամբ այնքան սակաւ հայրենասիրութիւն և այն-
քան անպարտաճանաչութիւն ցոյց չտուաւ, որչափ
Աղէքսանդրի վերաբերութեամբ, արդէն կրօնների
խիստ և գիտակցական հակադրութիւնը և արար-
ների բիրտ բարբը արգելում էին նրանց հետ միա-
բանելու. սակայն այդտեղ էլ չպակասեցան առա-

չաւոր գաւաճաններ և դասալիքներ թէ բարձր և թէ ցածր ազնուականներից: Պարսից միապետութեան վերջնական նուաճումն արարացիներին աւելի ժամանակ նստաւ, քան թէ մեծ Մակեդոնացուն, դրա փոխարէն սրանց տիրապետութիւնն էլ աւելի տւական էր: Հելլենականութիւնը պարսիկների վրայ միայն արտաքուստ ազդեց, մինչ արաբական կրօնն և արաբական բարբը նրանց մէջ ներս թափանցեց:

Սասանեան տէրութեան մի փոքրիկ հատուած սակայն երկար ժամանակ մնաց: Պետութեան ժառանգական սպարապետները (սպահպատ, իսպէհբեդ) Խորասանում, Կարինեան տնից, քաշուեցան Ցաբերիստանի (Մազանդարանի) լեռները և իշխեցին այնտեղ դեռ 100 տարի, երբեմնապէս ստիպուեցան սակայն խալիֆներին հարկ վճարելու: Սրանք զրադաշտական կրօնին հաւատարիմ մնացին: Այն տարեթիւը, որ նոքա գործ են դնում իրենց գրամների վրայ, շատ հաւանականութեամբ սկըսուում է Յազկերտի մահուան տարուանից, այսպէս ուրեմն սրանք ըստ երևութին իրենց ուղղակի յաջորդ են համարում Սասանեան թագաւորների:

ՇԱԻՆԼՈՒՆՆ Ը

ԺԱՄՈՆՈԿՈԳՐՈԿՈՆ ՏՈՆԿ

ՍԱՍԱՆԵԱՆ ԹԱԳԱՌՈՐՆԵՐԻ

	ԹԱԳԱՌՈՐՆԵՐ.	ՏԱՐԾԹԻՒ ԳԱ- ՀԱՅԱՂՈՒԹԵԱՆ	ՏԱՐԾԹԻՒ ՎՅՅԱ- ԵԱՆ ՅԱՐԱՐՑՐՈՒ- ԹԻՒՆՆԵՐԻ
1	Արտաշէիր Ա.	Թագաւորհրա- տարակեց իրեն 211 12 Գրիս- տոսից յետոյ. «արքայից ար- քայ» 224 . » Սկիզբն Սասա- նեան Հարըս- տութեան 226 .»	
2	Շապուհ Ա.	Մարտի 20-ի 142 . »	251—252. տ. Բա- պետութեան Հայաս- տանի մինչեւ 261 .
3	Հորմիզդ կամ Որմիզդ Ա.	Վեր 272ի կամ սկիզբն 273-ի	
4	Բահրամ կամ Վրամ Ա.	274 Գրիստո- սից յետոյ	
5	Բահրամ կամ Վրամ Բ.	277 . »	
6	Բահրամ կամ Վրամ Գ. Սա- զանշան .	291 2 . »	
7	Նարսեհ կամ Ներսեհ	293 . »	294—298. կրկին գրաւումն Հայաս- տանի .
8	Հորմիզդ Բ.	303 . »	
9	Աղճարնարսիհ	սկիզբն 310 . »	
10	Շապուհ Բ.	310 . »	Հռովմ. պատերազ-

			մներ 338—363· Արշակ Բ. մասնուեց Շապուհին, Պապ 371·
11	Արտաշէիր Բ. Շապուհ Գ.	379 · 384 ·	· · Խաղաղութեան կայ- սեր հետ.
12	Բահրամ կամ Վրամ Դ. Բիր- մանշահ	389 ·	· 390 Պարսիկներն եւ Յոյները բաժանե- ցին Հայաստանը.
13	Շաղեգերդ կամ Յազկերտ Ա.	399 ·	· 480 Շապուհ արքայ- որդին թաղ. Հայստ.
14	Բահրամ Գոռ կամ Վրամ Ե.	420 ·	· Մեհր—Ներսէհ զօ- րավարի երեւան դա- ւը. 429 Հայոց թա- ղաւորութեան բար- ձումն պարսից բա- ժանում.
15	Շաղեգերդ կամ Յազկերտ Բ.	438 439 քա- յետոյ	· 441 Թշնամութիւն եւ աէադողն հուռո- ների հետ 442—449 պատերազմ ընդդէմ Քուշանաց, 450— 451, ազատամար Հայոց, պատերազմ Վարդանանց.

17	Հորմեզդ Կամ Որմեզդ Գ.	457 .	.
18	Պերոզ	459 .	. 482—484, երկր- կրճական պատե- րագմ. (Վահան Մա- միկոնեան),
19	Բալաշ Կամ Վաղարշ	484 .	. 485 դաշն Նուար- սակի. մարզպ. Վա- հանի.
20	Կաատ Ա. (Զամասպ)	489 .	. 502 պարսկա-հռոմ- մէակ կռիւների ըս- կիդքն, խաղաղ 506,
	Կաատ Ա. կրկին	498 Կամ 499	. նորոգումն կռուի 518—531, Հռոմ- ների յարձակ. իշայս.
21	Խոսրով Ա. Ա- նոշիրուան	531 .	. 532 յաւիտեանական խաղաղութեան, դաշն, 540—562 պատերազմ. հռոմ- ների հետ մասնակ- ցութեամբ Հայոց, 571 սպանումն Սու- րէն պարսկի, 575 Խոսրովի պա- տերազմները Հայաս- տանում, 577 Բռնի գաղթա- կանութիւն Հայոց ի Կիպրոս յունաց ձեռքով.